Тетяна Ремех, Лілія Рябовол

Правознавство

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Підручник розроблено за модельною навчальною програмою
«Правознавство. 9 клас» для закладів загальної середньої освіти
(авт. О. І. Пометун, Т. О. Ремех, Л. Т. Рябовол)

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2026

Обл.-вид. арк. 10,08
(в т. ч. 0,55 форзац)

Шановні учні та учениці!

Запрошуємо у світ **правознавства** — нового для вас предмета, який відкриє багато важливого й цікавого. Можливо, ви здивуєтеся, однак більшість наших повсякденних дій і рішень передбачені й регулюються правом, хоча ми про це не замислюємося.

Правознавство — це вивчення того, чому існують норми права, як «працюють» і впливають закони на суспільство й життя кожної людини. Воно охоплює все, що пов'язане з правовою системою нашої держави, — від Конституції і прав людини до правил дорожнього руху й укладання договорів.

Розуміння правових норм, уміння їх застосовувати та дотримуватися робить наше життя й діяльність **ефективними та безпечними**.

Протягом цього року ви дізнаєтеся багато нового: якими ознаками наділене право, як норми права регулюють різні суспільні відносини, як влаштована українська держава; поглибите знання про правові норми, різні галузі права й законодавство.

Підручник із нового предмета стане вашим помічником на шляху до опанування правової освіти. Він допоможе вам зрозуміти **право як потужний інструмент упорядкування суспільних відносин** і навчить **реалізовувати правові норми у власному житті**. Ви не лише опануєте нові знання, а й розвинете цінні вміння та навички, які знадобляться вам **вже сьогодні-завтра** та, безумовно, **після закінчення школи.**

Підручник містить рубрики, які спрямовуватимуть вашу діяльність на заняттях. Кожне заняття окреслене ключовим питанням, позначеним ?.

У параграфах є рубрика ОБГОВОРІТЬ, яка запрошує пригадати те, що ви знаєте з теми.

Рубрика ДІЄМО РАЗОМ пропонує попрацювати спільно, зробити дослідження, відкриття, висновки.

Перед текстами є рубрика ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ — тут містяться запитання й завдання для виконання під час опрацювання тексту.

Завдання під рубрикою ПІДСУМУЙТЕ покажуть, як ви засвоїли новий матеріал, допоможуть оцінити й зрозуміти, чого вдалося досягти, а над чим варто ще попрацювати.

У рубриці ПОВПРАВЛЯЙСЯ ви знайдете завдання, які можна виконати вдома на вибір.

У текстах є виділені слова — це поняття й терміни, які потрібно запам'ятати та вміти їх пояснювати. У цьому допоможе рубрика СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ.

До підручника створено інтерактивний електронний додаток (далі — е-додаток), де ви знайдете робочі аркуші, тестові завдання, інтерактивні вправи. Е-ДОДАТОК розміщено за посиланням:

https://smarttextbook.com.ua/pravo-9/

Сподіваємося, що цей предмет стане одним із камінчиків, що, за мудрим висловом індійського філософа, «може змінити течію ріки» вашого життя. Тож поринайте у світ права — це знання, що дадуть вам силу і впевненість у сучасному світі!

Бажаємо вам успіхів у навчанні
й добробуту в житті!

ВСТУП

§ 1 ЦІННІСТЬ ПРАВА ДЛЯ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА, ДЕРЖАВИ

Яким є призначення права в суспільстві й державі

ОБГОВОРІТЬ

1. Ознайомтеся з темою параграфа. Про що йтиметься на занятті? Які поняття, на вашу думку, розглядатимуться? А які ідеї обговорюватимуться? Складіть перелік таких понять та ідей.
2. Слово «право» — багатозначне. Адже воно походить від слова «правда», а корінь «-прав-» є основою багатьох слів. Наведіть приклади таких слів.
3. Пригадайте із занять з історії та громадянської освіти у 5–8 класах, що таке цінність. Назвіть одну-дві цінності: особисті, громадян і громадянок України, загальнолюдські. Чим цінне, на вашу думку, право?

ДІЄМО РАЗОМ

Уявіть, що ви — історики права. Проведіть невелике дослідження «Історична перспектива права»: коротко опишіть за поданими запитаннями, як розвивалося право в зазначених періодах, пояснюючи зв'язок із соціальним розвитком.

Первісне суспільство (додержавний період)	Як люди регулювали відносини у додержавний період? Чим тодішні «правила» відрізнялися від сучасних? Які соціальні потреби вимагали таких правил?

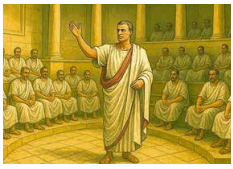 Римське право	Чому римське право вважають таким важливим для розвитку права? Які соціальні зміни в Римі сприяли його появі? Як воно вплинуло на сучасне право?
Середньовіччя	Як феодалізм (система відносин між сеньйорами та васалами) й церква (її влада та вчення) вплинули на право? Яким було право в цей період?
Сучасне суспільство	Які основні зміни відбулися в праві з появою індустріального й постіндустріального суспільства (технології, глобалізація)? Які нові галузі права з'явилися через ці зміни (наприклад, кіберправо)?

1 Право — результат розвитку людства та його надбання

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Сформулюйте коротке резюме до тексту підпараграфа, взявши за основу тезу «право — це цінність».

Право як система норм не виникло враз. Воно є результатом тисячоліть розвитку, спільного досвіду й постійного прагнення людства до впорядкованого життя. Від найдавніших родоплемінних звичаїв, де правила поведінки передавалися усно й базувалися на традиціях і табу, до перших писаних законів, як-от Кодекс Хаммурапі, — кожна історична епоха додавала свої «цеглинки» до будівлі права.

Ускладнення людських спільнот і суспільних відносин, розвиток держави, торгівлі, культури потребували більш широких, багатомірних, універсальних правил. Римське право, наприклад, з властивою йому логікою та системою, послужило основою для багатьох сучасних правових систем. Це свідчить про високий рівень розвитку римської цивілізації, здатної унормувати складні суспільні відносини.

Сучасне право, зафіксоване в конституціях, національних законодавствах, міжнародних договорах, з розвиненою системою судочинства є наслідком **безперервного поступу цивілізації**. Воно відображає здатність людства до **самоорганізації**, створення механізмів для співіснування мільярдів людей, водночас забезпечуючи свободу й безпеку. Тож право — це значно більше, ніж просто набір правил. Воно відображає прагнення людства до справедливості, порядку й гармонії і постійно еволюціонує разом із розвитком суспільства, пристосовуючись до нових викликів і потреб.

Право як система норм, що регулює суспільні відносини, є одним із найважливіших **надбань людства**. Воно встановлює межі дозволеної поведінки, захищає наші права та свободи, визначає механізми вирішення спорів і розв'язання конфліктів — і цим забезпечує **стабільність** та **прогнозованість** у нашому житті. А ще право втілює **суспільні цінності** й **моральні засади**. Відображаючи уявлення людей про справедливість, рівність і гуманність, право допомагає нам протидіяти дискримінації, захищати тих, хто цього потребує, забезпечувати гідне існування своє та інших.

Наука, що вивчає право (систему норм і законів) і державу (організацію політичної влади), а також взаємозв'язок між ними, називається правознавством.

ОБГОВОРІТЬ

На основі схеми доведіть думку: *Право — це ознака цивілізації, соціальна цінність, благо як для суспільства, так і для кожного / кожної з нас.* Підкріпіть свої міркування конкретними прикладами.

ПРАВО

- гарантує безпеку, порядок, стабільність у суспільстві
- утверджує ідеї гуманізму, справедливості, соціальної свободи, цінності демократії
- забезпечує відносини в суспільстві, необхідні для його нормального існування та подальшого розвитку
- об'єднує людей, допомагає поєднати інтереси людини з інтересами суспільства
- виступає універсальним засобом унормування суспільних відносин

2 Основні засади права

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Поставте до тексту 2–3 запитання та обговоріть їх з однокласниками / однокласницями.

Право не є «сухими» правилам чи законами — його основу складають людські цінності, які формувалися тисячоліттями й відображають наші уявлення про ідеальне суспільство. На них побудована вся правова система. Серед цих **засад права** значущими є **гідність, справедливість, рівність** і **свобода.**

Гідність — вихідна точка будь-якого людського права. Це внутрішня цінність кожної людини, її невід'ємне право на повагу й визнання незалежно від статусу, походження, будь-яких інших ознак. Право як система правил захищає гідність, забороняючи жорстоке поводження, тортури, приниження й будь-які форми дискримінації. Повага до гідності людини — це міжнародний стандарт, закріплений в документах ООН — Організації Об'єднаних націй (Загальна Декларація прав людини), Ради Європи (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод) тощо.

А от **справедливість** розуміють як принцип відповідності між діянням і відплатою, правами та обов'язками, заслугами та їх визнанням. Це ідеал, до якого прагне право. Коли йдеться про справедливість, то схожі випадки мусять розглядати однаково, а відмінності — обґрунтовувати. Справедливість виступає основою незалежного неупередженого судочинства, де кожна особа має право на об'єктивний розгляд своєї справи.

Засадничий принцип **рівності** означає, що всі люди рівні перед законом і мають рівні права й можливості. Це не значить, що всі люди однакові, утім право не має створювати необґрунтованих привілеїв чи обмежень. Рівність перед законом забезпечує таке становище в суспільстві, коли до всіх застосовують одні й ті ж правила без огляду на їхнє походження, соціальне становище, стать, релігію тощо.

І, нарешті, **свобода** — вона означає можливість людини діяти відповідно до своїх бажань і волі поза безпідставних обмежень. При цьому право, захищаючи свободу, встановлює її межі, адже свобода однієї людини не має обмежувати свободу іншої. Це також баланс між особистою самостійністю й суспільними інтересами. Наприклад, право гарантує свободу слова, совісті, пересування, вибору професії тощо — без цих свобод неможливий повноцінний розвиток особистості й поступ суспільства.

Тож гідність, справедливість, рівність і свобода взаємопов'язані й нерозривні — вони створюють цілісну систему цінностей, яка надає праву сенсу й законності. Їх дотримання робить право справдешнім надбанням людства.

Отже, право визначає межі свободи кожної людини, урівноважує інтереси різних груп у суспільстві й надає легітимності (законності) державній

владі. Цінність права виходить за межі формальних законів, проникаючи в сутність взаємовідносин і проявляючись у трьох ключових сферах:

Сфера	Цінність / роль права	Основні засади (принципи)
ЛЮДИНА	Гарантування свободи, захист гідності та основних прав і свобод (наприклад, право на життя, безпеку, освіту)	Принципи: • верховенства права • рівності перед законом • невідворотності відповідальності
СУСПІЛЬСТВО	Забезпечення порядку, соціальної справедливості, стабільності й мирного розв'язання конфліктів (правовий компроміс)	Принципи: • законності • гуманізму • взаємної відповідальності (людини перед суспільством і навпаки)
ДЕРЖАВА	Обмеження державної влади (запобігання свавіллю), легітимізація управління й забезпечення механізмів його функціонування	Принципи: • поділу влади • демократизму • верховенства закону

ДІЄМО РАЗОМ

На основі тексту підпараграфа проаналізуйте наведені статті й доберіть до кожної одну з чотирьох засад права (*людська гідність, справедливість, рівність, свобода*). Поясніть ваш вибір. Відобразіть це в таблиці за формою.

Стаття	Засади
Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини) **Стаття 14. Заборона дискримінації** Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою — статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.	
Конституція України **Стаття 23.** Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.	

Стаття	Засади
Конституція України **Стаття 24.** Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками […].	
Загальна декларація прав людини **Стаття 4.** Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах. **Стаття 5.** Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.	

3 Соціальні норми: від звичаїв до права

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа складіть схему «Види соціальних норм». Сформулюйте короткий висновок про їх призначення в суспільстві.

Суспільні відносини як підмур будь-якого організованого співжиття потребують упорядкування. Важливу роль тут відіграють **соціальні норми** — універсальні правила поведінки, що формуються в процесі спільної життєдіяльності людей чи певних соціальних груп. Вони забезпечують стабільність, передбачуваність і порядок у суспільстві, а їх дотримання гарантується різними засобами впливу — від неформального осуду до юридичних санкцій.

Історично першими регуляторами людської поведінки були *звичаї і традиції*. Вони базувалися на колективному досвіді й віруваннях та передавалися з покоління в покоління. Разом із ними розвивалися й *моральні норми* — правила, що визначали критерії оцінювання вчинків людей через призму добра і зла, обов'язку, справедливості, сумління й честі. Мораль — це внутрішній регулятор, звернений до особистих переконань та совісті людини.

Із плином часу виникли *релігійні норми*. Вони відображали ставлення людей до божественних сил, регламентували порядок проведення релігійних обрядів та свят, а також формували уявлення про гріх і доброчесність.

У міру утворення різних об'єднань та спільнот за спільними інтересами з'явилися *корпоративні норми* — внутрішні правила, призначені для регулювання поведінки представників певних об'єднань (партій, клубів тощо).

Переломним моментом в історії соціального регулювання вважають появу держави. Для втілення владних велінь держави виникло ***право*** — система загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлюються та охороняються її примусовою силою. Тож право є юридичною основою виникнення держави.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Пригадайте із занять з історії та громадянської освіти, що таке соціальні норми і яке їх призначення. Які соціальні норми вам відомі? Наведіть приклади. Визначте, до якого виду соціальних норм, згадуваних у підпараграфі, належать наведені нижче правила.

1. У громадському транспорті поступайтеся місцем людям з інвалідністю.
2. Особи, які вчинили кримінальні правопорушення у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності лише за окремі види кримінальних правопорушень.
3. Порушення правил поведінки в громадських місцях (нецензурна лайка, образливе чіпляння до перехожих, порушення режиму тиші тощо), можуть бути підставою для накладання адміністративного штрафу.
4. Будьте чутливі до потреб інших, допомагайте тим, хто цього потребує, проявляйте турботу й співпрацю.
5. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом.
6. Не свідчи неправдиво на ближнього твого.

2. Ознайомтеся зі статтями документів і висловіть свою думку щодо переплетення в них норм права й моралі. Відобразіть це у таблиці за формою.

Витяги зі статей	Висновки
Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни **Стаття 3**. З особами, які не беруть активної участі в бойових діях, у тому числі з особами зі складу збройних сил, що склали зброю, а також із тими, хто *hors de combat* («вийшли з ладу») унаслідок хвороби, поранення, затримання чи з будь-якої іншої причини, поводяться гуманно, без будь-якої ворожої дискримінації, причиною якої слугують раса, колір шкіри, релігія чи вірування, стать, походження чи майновий стан чи будь-які інші подібні критерії.	
Конституції України **Стаття 51.** Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.	

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Гідність (людська гідність) — достоїнство, цінність людини незалежно від будь-яких її біологічних чи соціальних ознак; моральна риса, яка відображає унікальну природу людини.

Мораль — сукупність життєвих принципів, поглядів, оціночних суджень людей, а також відповідних їм норм поведінки, що відображають уявлення про добро і зло, справедливість, гідність, про те, що схвалюється або засуджується суспільством.

Правознавство (або юриспруденція) — це наука, що вивчає право як особливу систему соціальних норм, а також державу як організацію політичної влади.

Рівність (справедлива рівність) — це забезпечення однакових для всіх умов здійснення особистої свободи; включає рівність прав, свобод та обов'язків громадян; рівність перед законом; рівність перед судом.

Свобода — можливість власного незалежного вибору варіанту поведінки в межах закону.

Свобода людини — це сфера її автономії від держави, влади, інших громадян, спроможність діяти відповідно до своїх інтересів і мети.

Справедливість — неупереджене ставлення до всіх, повага до прав кожного.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Перегляньте перелік понять та ідей, створений вами на початку заняття (с. 4). Які інші / нові для вас поняття та ідеї ви обговорювали?
2. Що таке соціальні норми? Які є їх види?
3. Які є основні засади права?
4. Поверніться до ключового питання заняття (с. 4) й сформулюйте короткий висновок про роль права для людини, суспільства, держави.

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Сформулюй назву параграфа у вигляді запитання й дай на нього відповідь.
2. Що таке правознавство? Як цей предмет пов'язаний з іншими шкільними предметами чи курсами — історією, громадянською освітою?
3. Заверши речення: «Від вивчення предмета "Правознавство" я очікую…».

Е-ДОДАТОК

Відкрий е-додаток і виконай завдання до **§1** (**1.1**, **1.2**, **1.3**).

РОЗДІЛ 1

ПРАВО В ЖИТТІ ЛЮДИНИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

§ 2–3 ПРАВО: РЕГУЛЮВАННЯ Й ЗАХИСТ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

Чому право є особливим видом соціальних норм

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте з уроків історії, як виникнення права пов'язане з державою. Назвіть кілька правових пам'яток різних історичних періодів. На основі однієї з них опишіть, що вони закріплювали.

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте хмару слів. Яке поняття є тут ключовим? Що означає це поняття? Як воно пов'язане з іншими, що є у хмарі? У чому соціальне призначення явища, позначеного цим ключовим поняттям?

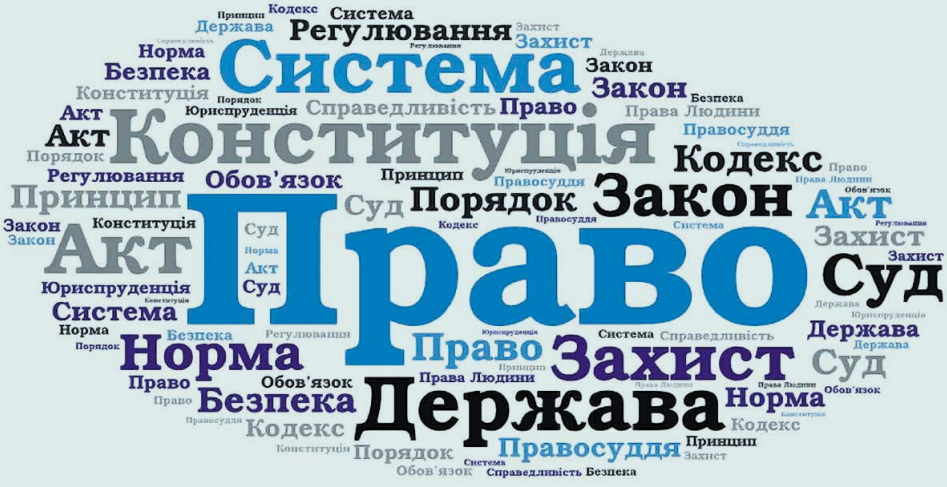

1 Поняття та ознаки права

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа визначте спільне й відмінне права та інших соціальних норм.

Держава і право виникли для забезпечення потреби людей у власному захисті, охороні своєї власності, території свого проживання, для підтримання порядку суспільних відносин і загалом безпечного, стабільного, прогнозованого існування людини. Право повсякчас пов'язане з суспільним життям. Адже людина — носій та основний споживач його приписів (норм), а її інтереси і потреби — джерело змісту правил поведінки.

Тож **право** — це правила поведінки, які встановлює держава для всіх, на кого поширюється її влада, з метою забезпечення порядку і справедливості.

Однією з основних ознак права є його *формальна визначеність*. Для надання правовим нормам обов'язкового характеру держава включає їх в офіційні джерела — *нормативно-правові акти*: закони, постанови, укази, інші юридичні документи. Це забезпечує точність і публічність правових положень, робить їх доступними для всіх учасників відносин, що регулюються правом, та убезпечує від довільних тлумачень.

На відміну від інших соціальних норм особливістю права є *охорона державою*. Держава через систему правоохоронних органів (поліція, прокуратура) та суд забезпечує ефективне функціонування правових норм. У разі невиконання / порушення цих норм державні органи уповноважені застосовувати *заходи державного примусу* до порушників.

Норми права є *зразками (моделями) поведінки*, що регламентують дії учасників / учасниць у типових, повторюваних, суспільно значущих ситуаціях. Вони чітко визначають права та обов'язки кожної людини, спільноти, організації, забезпечуючи передбачуваність і стабільність їх соціальної взаємодії. Звідси випливає, що правові норми мають *загальний характер*.

Зрештою, право є не просто сукупністю окремих принципів і норм, а цілісною *системою*. У цій системі всі елементи взаємопов'язані й взаємоузгоджені — вони утворюють логічну підпорядковану структуру. Це забезпечує ефективність права і його здатність пристосовуватися до мінливих суспільних потреб.

Життя суспільства, як і кожної людини, дуже різноманітне. Тож норм права є сила-силенна. І це не застиглі назавжди вказівки — правові норми змінюються й удосконалюються разом із розвитком суспільства і зміною суспільних відносин.

ДІЄМО РАЗОМ

Пригадайте ознаки права. Відобразіть їх у формі схеми. Оберіть дві ознаки права й поясніть їх.

2 Функції права

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Пригадайте з інших предметів (математики чи біології) значення слова «функції». Які функції виконує право як регулятор суспільних відносин? На основі тексту підпараграфа розширте відповідь на це запитання.

Право не лише встановлює правила, а й впливає на формування й підтримку суспільних відносин. **Функції права** — це основні напрями впливу права на суспільні відносини, свідомість та поведінку людей. Вони показують, яку роль відіграє право в житті суспільства і держави, для чого воно потрібне та як допомагає налагодити порядок. Можна сказати, що функції права відповідають на запитання «Що робить право?», «Для чого існують закони?». Серед багатьох завдань, які виконує право, традиційно виокремлюють дві головні функції, що взаємодоповнюють одна одну.

Регулятивна функція права	Охоронна функція права
• упорядкування суспільних відносин шляхом встановлення дозволених / обов'язкових правил поведінки • удосконалення (унайкращення) суспільних відносин	• захист правових відносин, що існують, від порушень • відновлення порушених прав та притягнення винуватих осіб до відповідальності

Регулятивна функція права виявляється в тому, що право регулює суспільні відносини через:

- *закріплення порядку, що існує*: право робить стабільним та юридично оформлює те, що вже склалося в суспільстві (наприклад, Цивільний кодекс України чітко визначає право власності, що дає власникам юридичні гарантії та захищає їхні інтереси);

- *заохочення й забезпечення активної поведінки*: право створює умови для бажаних дій, які є обов'язковими для суспільства / держави (наприклад, сплата податків — це обов'язок, що дає змогу державі фінансувати соціальні програми, будівництво доріг, оборону тощо).

Право захищає суспільство через:

- *встановлення заборон та обмежень*: право визначає межі дозволеної поведінки та забороняє шкідливі / небезпечні дії (наприклад, заборона розповсюдження наркотичних засобів захищає здоров'я та безпеку людей);
- *застосування юридичного захисту та відповідальності*: у разі порушення правових норм держава застосовує примус (санкції). Наприклад, кримінальну відповідальність за крадіжку, цивільно-правову — за порушення договору, адміністративну — за порушення правил дорожнього руху. Це не лише «відплата» за вчинене, а й відновлення справедливості, відшкодування збитків і запобігання порушенням у майбутньому.

Отже, *регулятивна функція права* — це створення чітких правил, які організовують суспільне життя, роблять його передбачуваним і сприяють досягненню спільних цілей. А *охоронна функція права* забезпечує ефективність регулятивних норм через механізми примусу та відновлення правопорядку. Тобто регулятивна функція встановлює «як має бути», а охоронна — забезпечує «що робити, якщо не так, як має бути».

ОБГОВОРІТЬ

Наведіть 1–2 приклади того, як право: щось *регулює* (наприклад, правила дорожнього руху); щось *захищає* (наприклад, права людини); на щось *впливає* (наприклад, формує поведінку людей). Презентуйте результати своєї роботи.

ДІЄМО РАЗОМ

Проаналізуйте ситуацію за запитаннями до неї.

Увечері 17-річний Кузьма побачив, як група невідомих юнаків розмальовувала стіни історичної будівлі аерозольними фарбами. Кузьма, знаючи, що це є порушенням правил благоустрою міста, викликав поліцію. Поліцейський патруль затримав горе-художників. Згодом суд призначив їм штраф за пошкодження комунального майна.

1. Які соціальні норми були порушені в цій ситуації?
2. Яка ознака права виражається в тому, що порушників затримали і притягнули до відповідальності?
3. Яку функцію права ілюструє призначення порушникам штрафу?
4. Які органи забезпечили застосування правових норм у цій ситуації?

3 Джерела права

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Пригадайте із занять з історії та громадянської освіти, в яких документах закріплюються норми права. Чи можна назвати такі документи джерелами права? Чому? Розширте свої відповіді на основі тексту підпараграфа.

Щоб правові норми могли ефективно регулювати суспільні відносини, вони мусять бути відомими і зрозумілими тим, кого вони стосуються. Тому їх необхідно певним чином оформити. Такі державно-офіційні способи закріплення та зовнішнього прояву правових норм називають **джерелами права**. Вони слугують основою, з якої ми дізнаємося про чинні норми.

Одним із найдавніших джерел права є *правовий звичай*. Це правила поведінки, що склалися історично через їх багаторазове повторення і які держава визнає обов'язковими. Особливість правового звичаю полягає в тому, що він виникає з повсякденного життя і традицій суспільства. Проте для того, щоб звичай став правовим, йому потрібне «схвалення» держави. Наприклад, в Україні Різдво як неробочий день є прикладом того, як народна традиція набула статусу правової норми, закріпленої у трудовому законодавстві.

Найпоширенішим і, мабуть, найважливішим джерелом права в сучасному світі є *нормативно-правовий акт*. Це офіційний документ, що містить норми права, які приймає за встановленою законом процедурою уповноважений орган держави. Наприклад, закони (їх ухвалює парламент), постанови уряду, накази міністерств або рішення місцевих рад.

У нашій державі закони та інші офіційні документи мають свій «паспорт», який допомагає легко знайти потрібний документ, упевнитися в його чинності й загальнообов'язковості.

Основні елементи нормативно-правового акта (приклад)	
Офіційна назва	Закон України «Про освіту»
Ким (яким державним органом) **ухвалено**	Верховною Радою України
Коли ухвалено	05 вересня 2017 року
Коли набув чинності (дата, з якої став обов'язковим для виконання)	28 вересня 2017 року (з дня, наступного за днем його опублікування в газеті «Голос України» № 178 від 27.09.2017
Порядковий номер	№ 2145-VIII, де 2145 — це порядковий реєстраційний номер, а VIII — номер скликання Верховної Ради України, яка його прийняла

До джерел права також належить *правовий договір*. Це документ, який виникає внаслідок взаємної домовленості кількох суб'єктів (учасників, сторін) і положення якого забезпечуються державою. Його норми формуються за згодою сторін. Прикладом правового договору в національному праві є колективний договір, який укладають між собою адміністрація підприємства та трудовий колектив, регулюючи умови праці та соціальні гарантії. На міжнародному рівні правові договори (угоди, пакти тощо) є ключовими джерелами міжнародного права, наприклад, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, що закріплює фундаментальні права та свободи людини для держав-учасниць.

Особливим джерелом права, поширеним, наприклад, у Великій Британії, США, Австралії, є ***правовий прецедент***. Це рішення суду (адміністративного або кримінального) у конкретній справі, яке надалі слугує обов'язковим зразком для вирішення подібних справ. Суддя, ухвалюючи рішення, не лише застосовує чинні закони, а й може створювати нові правові норми, якщо раніше таких випадків не було або чинних норм виявилося недостатньо.

В Україні правовий прецедент формально не є основним джерелом права. Проте на практиці його елементи застосовують. Наприклад, правові висновки Верховного Суду щодо застосування норм права є обов'язковими для врахування судами нижчих інстанцій під час вирішення аналогічних справ. Рішення Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), де Україна є стороною, є обов'язковими для виконання нею. А рішення ЄСПЛ щодо інших справ (які безпосередньо не стосуються України) мають враховувати українські суди при застосуванні національного законодавства.

Кожне з означених джерел права відіграє свою роль у формуванні й функціонуванні правової системи — внутрішньо узгодженої сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих правових явищ, відображаючи різні етапи розвитку суспільства та його потреби в регулюванні.

ДІЄМО РАЗОМ

Назвіть джерела права. Із переліку доберіть образну характеристику до кожного з видів джерел: *стовп правової системи; мудрість поколінь; судове рішення як зразок; угода, що створює норми*. Відобразіть це у схемі за формою.

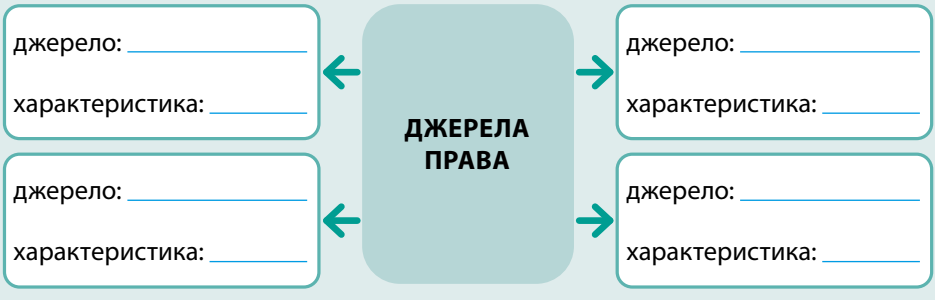

4 Будова права

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі підпараграфа поясніть, що право є системою. Назвіть та охарактеризуйте елементи цієї системи. Наведіть приклади: норм права, галузей права, правових інститутів.

Право як система є сукупністю норм, інститутів, принципів, які регулюють суспільні відносини. **Правові принипи** — це фундаментальні засади, що лежать в основі права (наприклад, рівність, справедливість).

Первинним елементом системи права є правові норми — загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені й охоронювані державою. Норма права — це своєрідна модель поведінки людини в конкретній ситуації. У ній поведінка розписана як певні права й обов'язки тих, кого вона стосується.

Норми права різняться за характером приписів (вимог). Існують норми, які уповноважують нас діяти певним чином, вчиняти конкретні дії для задоволення своїх потреб. Наприклад, статтею 42 Конституції України визначено, що кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Є норми, що встановлюють обов'язок, тобто необхідну для суспільства й держави поведінку особи. Скажімо, у статті 66 Конституції України зазначено, кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки. Серед правових норм є й такі, що забороняють вчиняти недозволені дії або зловживати своїми можливостями (правами). Наприклад, стаття 30 Конституції України встановлює, що не допускається проникнення до житла або іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Правові норми за видом суспільних відносин, які вони регулюють, об'єднані в галузі права. **Галузь права** — це сукупність правових норм, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин. Наприклад, в Україні державний лад, права і свободи громадян, повноваження державних органів визначає конституційне право, майнові відносини регулює цивільне право, відносини в процесі праці — трудове, а у сфері публічного управління — адміністративне. Тож кожна галузь права має свій предмет і метод правового регулювання, а також джерела — кодекси, закони тощо.

Елементом системи права є і **правовий інститут** (від латинського «встановлення», «установа»). На відміну від галузі права, правовий інститут урегульовує конкретну сторону суспільних відносин.

Види правових інститутів	Особливість	Приклади
галузеві	сформовані нормами однієї галузі права	інститут громадянства (конституційне право); інститут шлюбу (сімейне право)

Види правових інститутів	Особливість	Приклади
міжгалузеві	охоплюють норми кількох галузей права	інститут представництва (цивільне право, цивільно-процесуальне право та ін.)
комплексні	об'єднують норми з різних галузей права	інститут прав людини: норми, які стосуються захисту прав і свобод людини, з конституційного адміністративного, цивільного, кримінального права

ДІЄМО РАЗОМ

Уявіть, що ви готуєте на заняття невелику доповідь на тему «Право — складна, але зрозуміла система». Презентуйте класу її план або кілька тез до неї.
Сформулюйте короткий висновок (резюме), відповівши на запитання: *Що, на вашу думку, робить систему права складною? Які приклади з нашого повсякденного життя доводять, що право є зрозумілим?*

5 Система законодавства

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

У чому різниця між правом і законом? Що з цього є суттю, а що — формою її вираження? Поясніть.

У широкому значенні поняття «законодавство» є сукупністю всіх чинних у державі нормативно-правових актів — законів, постанов, указів тощо. За юридичною силою нормативно-правові акти в Україні поділяють на **закони** й **підзаконні акти.**

Закон — це офіційний письмовий документ, який містить норми права й регулює найважливіші суспільні відносини. Закони є актами вищої юридичної сили, тобто інші, підзаконні нормативно-правові акти не можуть суперечити їм. Серед законів основним є Конституція нашої держави. В Україні закони приймає і вносить зміни в них парламент — Верховна Рада України, яка є єдиним законодавчим органом. Однак у порядку, визначеному законодавством, закони може схвалювати і Всеукраїнський *референдум* — загальне голосування громадян.

Підзаконний нормативно-правовий акт — це документ компетентного органу держави, який ухвалюють відповідно до закону, на його основі та для його виконання. Їх видають органи державної влади й місцевого самоврядування. Ці документи мають узгоджуватися із законами й не суперечити їм. До підзаконних актів належать постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, накази міністерств і відомств, рішення місцевих органів виконавчої влади, ораганів місцевого самоврядування.

Від законів і підзаконних актів слід відрізняти індивідуально-правові акти — юридичні документи, видані для вирішення конкретного питання. Це акти застосування норм права (наприклад, рішення суду, акт помилування, рішення про удостоєння державної нагороди) чи акти, які містять тлумачення правових норм (наприклад, рішення Конституційного Суду).

ОБГОВОРІТЬ

На основі схеми розкрийте поняття «система законодавства». Який принцип ілюструє вертикальне розташування елементів у схемі? Поясніть його.

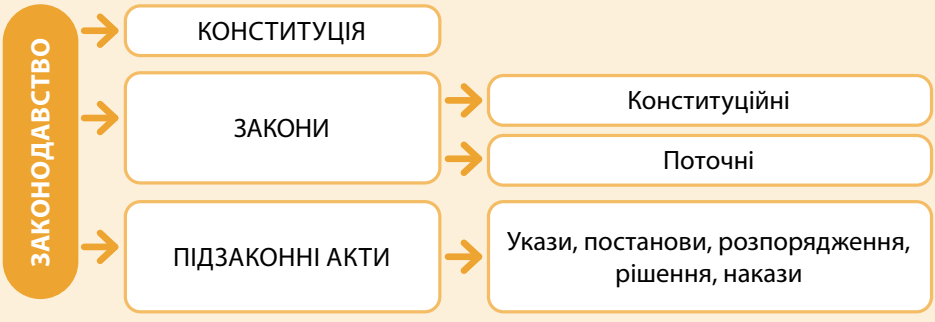

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Галузь права — це сукупність норм права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин певними методами.
Джерела права — це державно-офіційні способи закріплення й вияву правових норм.
Закон — це офіційний письмовий документ, який містить норми права та регулює найважливіші суспільні відносини, ухвалений законодавчим органом держави або референдумом.
Норма права — це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, чинне в часі і просторі, яке встановлює й охороняє держава.
Підзаконний нормативно-правовий акт — це документ компетентного органу держави, ухвалений відповідно до закону, на його основі та для його виконання.
Право — це система встановлених і охоронюваних державою загальнообов'язкових, формально визначених норм загального характеру, що регулюють суспільні відносини.
Правовий інститут — це виокремлена група норм права, які регулюють певну сторону суспільних відносин.
Функції права — це основні напрями впливу права на суспільні відносини, свідомість і поведінку людей, що виражають роль та призначення права у суспільстві й державі.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Поясніть своїми словами поняття: *право, формальна визначеність права, державний примус, джерела права.*
2. Які ознаки властиві праву? Виберіть дві й розкрийте їх суть.
3. Які є джерела права в Україні? Яке з них — найпоширеніше?
4. Як побудована система права?
5. Які є функції права? Яким із зображень можна позначити кожну з них? Доберіть до кожної з цих функцій по два приклади, які не були наведені в підпараграфі. Відобразіть це в таблиці за формою.

Основні функції права		
Приклад 1		
Приклад 2		

6. Чи збігаються поняття: а) право і закон; б) галузь права та правовий інститут; в) закон і законодавство? Поясніть.
7. Як пов'язані держава і право? Чому суспільству потрібне право?
8. У чому важливість права для вас особисто?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. На основі матеріалу заняття сформулюй і запиши кілька тез для розкриття ключового питання теми: *Чому право є особливим видом соціальних норм.*
2. Проаналізуй уявну ситуацію за запитаннями до неї.

   У невеликому селі з населенням 200 осіб не існує офіційних законів. Усі суперечки / конфлікти вирішує старійшина села, який керується традиціями, власним життєвим досвідом і здоровим глуздом. Більшість мешканців села задоволені такою системою.

   1. Чи можна стверджувати, що в цьому селі існує право як система норм. Обґрунтуй свою відповідь, посилаючись на ознаки права.
   2. Якими є, на твою думку, переваги / недоліки такої системи регулювання суспільних відносин?
   3. Як, на твою думку, зміниться ситуація, якщо населення села зросте до 10 000 осіб? Чи виникнуть нові потреби в регулюванні відносин? Якщо так, то які?
   4. Чи пристанеш ти до такої думки: *Без права суспільство потонуло б у хаосі, де панували б лише сила й анархія*? Свою відповідь обґрунтуй.

Е-ДОДАТОК

Відкрий е-додаток і виконай завдання до **§2–3** (**2–3.1, 2–3.2, 2–3.3**).

§4 ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ: КОЛИ ПРАВО ВСТУПАЄ В ДІЮ

Чому правовідносини називають життям права

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте, що таке суспільні відносини. Якими вони бувають? Які ви знаєте регулятори суспільних відносин? Чи всі відносини в суспільстві регулюються нормами права? Наведіть відповідні приклади.

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте малюнки. Які правові відносини ілюструє кожен із них — цивільні, адміністративні, кримінальні, трудові, сімейні? Поясніть свій вибір, спираючись на те, що бачите. Наведіть приклади життєвих ситуацій, які підпадали б під кожен із цих видів правовідносин. Сформулюйте висновок про важливість врегулювання нормами права суспільних відносин. Поверніться до нього наприкінці заняття.

1 Поняття й особливості правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Чим правові відносини відрізняються від інших видів суспільних відносин? Як у правовідносинах реалізується право?

З-поміж усіх різноманітних суспільних відносин, які оточують нас щодня — економічних, релігійних, моральних і багатьох інших — особливе місце посідають правові відносини. В них норми права «оживають» — вони перестають бути абстрактними правилами і перетворюються на конкретні, зрозумілі права та обов'язки кожного / кожної з нас у взаємодії з іншими людьми, спільнотами, організаціями та державними органами.

Наприклад, коли людина купує щось у магазині, виникають взаємні права й обов'язки між нею (як покупцем) і продавцем. Коли хтось десь працює, то існують чітко визначені права та обов'язки працівника й роботодавця. Навіть у сім'ї відносини між подружжям, батьками й дітьми регулюють певні правові норми.

Правові відносини виникають постійно в нашому повсякденні. Наприклад, коли людина дарує подарунок, здає валізу до камери схову, купує квиток на театральну виставу, оформлює документи для отримання пенсії, укладає договір оренди земельної ділянки чи користується власним авто.

Правовідносини — це суспільні відносини, які виникають на основі норм права, учасники яких наділені чітко визначеними правами й обов'язками. Через правові відносини якнайкраще проявляється основне призначення права — слугувати для впорядкування й урегулювання тих суспільних відносин, які потребують чітких правил і захисту.

У правовідносинах право реалізується через дотримання, виконання й використання норм права суб'єктами, що втілюється в їхній реальній поведінці.

Правовідносини мають свої унікальні риси, які виокремлюють їх з-поміж безлічі інших суспільних зв'язків:

- вони відображають реальний зв'язок між людьми в суспільстві, встановлюючи межі дозволеної та обов'язкової поведінки;
- завжди виникають на основі приписів норм права і суворо ними регулюються (немає норми права — немає правовідносин);
- мають двосторонній зв'язок — передбачають конкретні права і юридичні обов'язки для всіх учасників.

Правовідносини дуже різноманітні, тож і класифікують їх за різними критеріями. Це допомагає краще зрозуміти їх природу й функціонування.

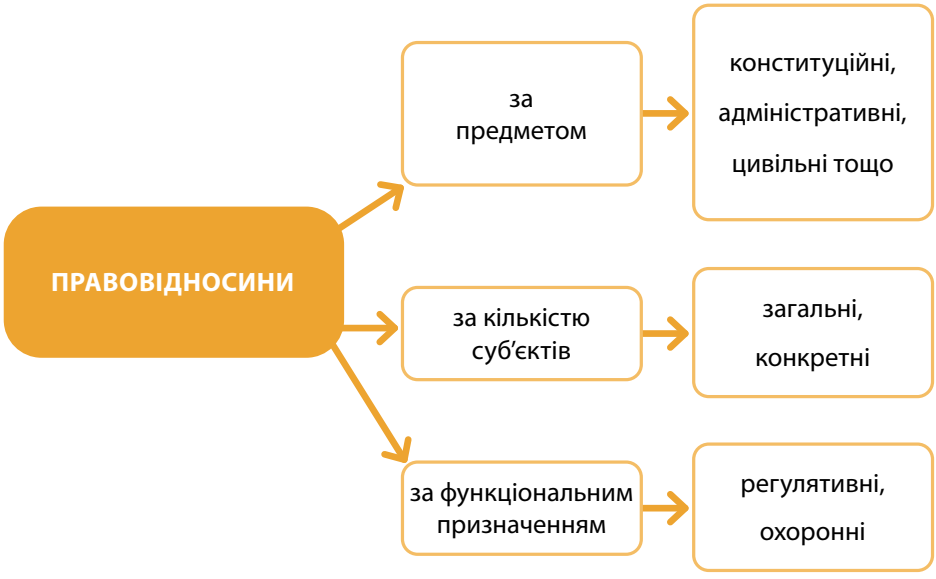

Також правовідносини розрізняють за кількістю учасників: прості (двосторонні) правовідносини виникають між двома учасниками (наприклад, продавцем і покупцем), а складні (багатосторонні) правовідносини — між трьома й більше учасниками (наприклад, відносини у великій корпорації, міжнародні відносини). За тривалістю правовідносини можуть бути такими, що виникають на певний строк (наприклад, договір оренди на рік) чи такими, що діють без обмеження строку (наприклад, право власності, відносини громадянства).

Розуміння видів правовідносин допомагає глибше зануритися у світ права і зрозуміти, як воно регулює безліч аспектів нашого життя.

ДІЄМО РАЗОМ

Наведіть один приклад правовідносин. Схарактеризуйте їх за критеріями, зазначеними в тексті підпараграфа.

2 Структура правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Яким є склад правовідносин? З приводу чого можуть виникати правовідносини? Хто є їх учасниками (сторонами)? Чим має бути наділена особа, щоб вступити у правовідносини?

Правовідносини, як і будь-яка взаємодія, мають свою будову. В них завжди є три основні складники.

Суб'єкти правовідносин бувають індивідуальними (громадяни, іноземці, особи без громадянства) та колективними (установи, організації, державні органи, трудові колективи, територіальні громади, громадські об'єднання). Людину в правовідносинах називають *фізичною особою*, тобто тою, яка фізично існує, а організацію (установу, підприємство) — *юридичною особою*.

Щоб вступити у правовідносини, суб'єкти (сторони) мають бути наділені такою властивістю як **правосуб'єктність**. Це передбачена нормами права здатність бути носієм прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені та нести юридичну відповідальність за свої дії. Термін «здатність» у праві означає юридично визнану можливість. Тобто це не просто особиста здатність щось робити, а та можливість, яка визнається і захищається законом.

Правосуб'єктність складають правоздатність, дієздатність та деліктоздатність (*делікт* з латини — вчинок).

Правосуб'єктність фізичної особи		
правоздатність	**дієздатність**	**деліктоздатність**
здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки	можливість особи самостійно реалізовувати свої права й обов'язки	спроможність особи нести юридичну відповідальність за свої протиправні діяння
фізична особа наділена правоздатністю з народження й втрачає її по смерті	залежить від віку й особистих властивостей фізичної особи (здатності до усвідомлених дій, керування ними, розуміння їх наслідків)	виникає зазвичай одночасно з дієздатністю, але може мати особливості в різних галузях права (наприклад, кримінальна відповідальність настає з певного віку)

На відміну від фізичних осіб, які народжуються і помирають, юридичні — створюються й ліквідовуються. Їхні правоздатність і дієздатність виникають одночасно з моменту легалізації державою (реєстрації або затвердження статуту). Юридичні особи мають право займатися тими видами діяльності, задля яких їх створювали і які зафіксовано в їхньому статуті чи установчому договорі.

Будь-які правовідносини виникають з приводу конкретного блага, щодо якого суб'єкти вступають у них. У структурі правовідносин його називають об'єктом. Це можуть бути немайнові блага (життя, честь, ділова репутація, публічний порядок тощо) і майнові блага (речі, гроші, рухоме й нерухоме майно, послуги тощо).

Зміст правовідносин складається з двох тісно пов'язаних сторін.

Юридична сторона — суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Це міра можливої поведінки, тобто те, що особа *може* робити, вимагати від інших або розраховувати на щось відповідно до закону. А от юридичний обов'язок — це міра належної поведінки особи — те, що особа *повинна* робити, утримуватися від чогось або надавати щось відповідно до закону. Суб'єктивне право одного учасника правовідносин відповідає юридичному обов'язку іншого учасника й навпаки.

Фактична сторона — реальна поведінка учасників правовідносин, що відповідає їхнім суб'єктивним правам і юридичним обов'язкам.

Наприклад, покупець домовляється з продавцем про товар та його ціну. Це договір купівлі-продажу, де в кожної зі сторін виникають взаємні права й обов'язки: продавець зобов'язаний передати предмет договору покупцеві й має право на певну суму грошей, у яку оцінено цю річ; натомість покупець зобов'язаний сплатити за товар і має право на річ, яку купує. Тож юридична сторона — це право покупця отримати товар і обов'язок продавця його передати, а фактична — це безпосередньо передача коштів і товару.

Тож сукупність основних елементів (суб'єкти, об'єкти, зміст) правовідносин — це їх сутність, що показує, як норми права втілюються в життя через конкретні дії суб'єктів.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Проаналізуйте право на охорону здоров'я та визначте, як воно реалізується в правовідносинах: **використання** — здійснення свого права (наприклад, звернення до лікаря або вибір медичного закладу); **виконання** — здійснення обов'язку (наприклад, обов'язок батьків регулярно вакцинувати дитину); **дотримання** — утримання від заборонених дій (наприклад, заборона продажу прострочених ліків). Наведіть приклад реалізації іншого права у правовідносинах.
2. Проаналізуйте подану ситуацію (кейс) та визначте ключові елементи правовідносин. Виконайте це завдання в формі таблиці (с. 28).

16-річний Андрій влаштувався на літо кур'єром у піцерію торговельної мережі на неповний робочий день. Між ним і директором було укладено трудовий договір.

Елемент правовідносин	Учасник / Об'єкт / Зміст
Суб'єкт 1 (працівник, фізична особа)	
Суб'єкт 2 (роботодавець, юридична особа)	
Об'єкт (з приводу чого відносини)	
Зміст (право)	право Андрія на: …
Зміст (обов'язок)	обов'язок Андрія: …

3 Юридичні факти: події та дії

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Висловіть передбачення, що таке юридичні факти і яке вони мають значення для правовідносин. На основі тексту підпараграфа уточніть свою відповідь.

Для того, щоб «запустити» механізм правовідносин, потрібен привід. Виникнення, зміна й припинення правовідносин пов'язані з конкретними життєвими обставинами, в яких опиняються суб'єкти правовідносин. Такі обставини називають **юридичними фактами**. Вони зумовлюють правові наслідки, визначають зміст взаємних прав і обов'язків учасників / сторін.

Юридичні факти не є елементом складу правовідносин, однак нерозривно з ними пов'язані — правовідносини неможливі без юридичних фактів, навіть за наявності чинних правових норм. Факти стають юридичними, коли їх такими визнає закон. Право не породжує факти, а надає їм статусу юридичних. Тож юридичні факти — це реакція правової норми на конкретну життєву ситуацію, передбачену нею.

Юридичні факти, що не залежать від волі людини, називають *подіями*, а ті, що є наслідком її вольової поведінки, — *діями*. Юридичні дії бувають правомірними (відтворюють визначену нормою права поведінкову модель) та протиправними (порушують приписи правових норм, є правопорушеннями). Тож вчинення правопорушення — теж юридичний факт.

На основі юридичних фактів правовідносини можуть виникати (влаштування особи на роботу), змінюватися (призначення працівника на іншу посаду) або припинятися (звільнення працівника з роботи).

Отже, юридичні факти є своєрідними «пусковими механізмами» для дії права, що перетворюють загальні приписи закону на конкретні права і обов'язки людей та організацій.

ДІЄМО РАЗОМ

Ознайомтеся з таблицею на с. 29. У кожній ситуації знайдіть юридичний факт (або факти), а потім визначте, чи є він подією (щось, що сталося незалежно від волі людини) чи дією (щось, що людина зробила свідомо). Відобразіть у таблиці за формою.

Ситуація	Юридичний факт	Подія / Дія
Дмитро відсвяткував свій 18-й день народження. Тепер він має право голосувати на виборах		
Ганна уклала кредитний договір і придбала новий смартфон		
Під час сильної грози зламало гілку дерева, і вона впала на припаркований автомобіль, пошкодивши його		

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Правовідносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких є носіями суб'єктивних юридичних прав та обов'язків.
Правосуб'єктність — це передбачена нормами права здатність особи (фізичної або юридичної) бути учасником правовідносин.
Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, які визнані законом і спричиняють виникнення, зміну або припинення правових відносин.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Що таке правовідносини? Які ключові ознаки відрізняють їх від інших суспільних відносин (наприклад, моральних чи релігійних)?
2. Назвіть і схарактеризуйте основні елементи (склад) правовідносин. Наведіть приклад правовідносин, вказавши їх суб'єктів, об'єкт і зміст.
3. Поясніть формулу правовідносин **С ⇨ О ⇦ С.**
   Який ще елемент складу правовідносин слід сюди додати? З чого він, своєю чергою, складається? Узагальніть усі елементи в одній схемі й дайте їй назву.
4. Чому важливо розрізняти події та дії в юридичному сенсі?
5. Поясніть твердження: У правовідносинах норми права «оживають», перетворюючись на конкретні права й обов'язки їх учасників / сторін.

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

На основі інформації підпараграфа 2 проаналізуй один твій день щодо наявних правовідносин, сторін, з якими ти в них вступав / вступала, благ, об'єктів, з приводу яких ці правовідносини виникли, твоїх прав / обов'язків в них. Сформулюй короткий висновок про важливість правовідносин у житті кожної людини й суспільства в цілому.

Е-ДОДАТОК

Відкрий е-додаток і виконай завдання до **§4** (**4.1, 4.2, 4.3**).

§5-6 ПРАВОПОРУШЕННЯ. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Як держава захищає порядок у суспільстві, реагуючи на порушення норм права, і які види відповідальності за це передбачено

ОБГОВОРІТЬ

Чи має поведінка людини певний вплив на інших людей і суспільство? Наведіть приклади поведінки, яка має позитивний або негативний вплив.

1 Правова поведінка: поняття й види

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке правомірна і протиправна поведінка? Як може проявлятися протиправна поведінка? Наведіть приклади.

Відносини в суспільстві й поведінку людей упорядковують різні соціальні норми. Поведінку, унормовану правом, називають *правовою поведінкою*. Вона буває соціально значущою — *соціально корисною* або *шкідливою*. Це залежить від того, дотримується людина норм права або ж порушує їх, що має певні юридичні наслідки.

Правова поведінка виявляється у формі *діяння — дії* або *бездіяльності*. Вона носить свідомий та вольовий характер, тобто передбачає, що людина

усвідомлює певні життєві умови і обставини й керує своїми діями, спрямовуючи поведінку на дотримання / порушення норм права. Існують два види правової поведінки — правомірна й протиправна.

Правомірна поведінка	Протиправна поведінка
Відповідає нормам права	Суперечить нормам права; її проявом є правопорушення
Необхідна, бажана й корисна для суспільства (соціально допустима)	Шкідлива й небажана для суспільства
Має позитивні юридичні наслідки	Має негативні юридичні наслідки
Держава гарантує, стимулює, схвалює правомірну поведінку	Реакція держави — осуд, притягнення до юридичної відповідальності

ДІЄМО РАЗОМ

Наведіть приклади двох правових ситуацій, в одній з яких учасники / учасниці діють правомірно, а в іншій — протиправно.

2 Поняття, ознаки й види правопорушення

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа складіть схему «Види правопорушень» і проілюструйте кожний вид одним прикладом.

Задовольняючи власні потреби й інтереси, людина вчиняє конкретні дії або ж утримується від них, тобто певним чином поводиться. Буває, що люди порушують норми права й діють протиправно. **Правопорушення** — це протиправне, суспільно шкідливе / небезпечне та винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом правопорушення (фізичною або юридичною особою), яке має юридично визначені негативні наслідки (юридичну відповідальність).

Однією з основних ознак правопорушення є *протиправність* діяння — спрямованість на порушення норм права (недотримання заборон, невиконання обов'язків). *Суспільна шкідливість* і *небезпечність* — ще одна ознака правопорушення, оскільки воно спричиняє шкоду (фізичну, майнову, моральну) чи створює небезпеку особистим чи суспільним інтересам і благам, які захищаються нормами права.

Правопорушенням є *винне діяння*, тобто в ньому виявляється певне психічне ставлення особи (правопорушника) до вчинюваного нею діяння та його наслідків. Без вини немає юридичної відповідальності (крім окремих випадків у цивільному праві, де відповідальність може наступати,

наприклад, за шкоду, завдану транспортним засобом як джерелом підвищеної небезпеки).

Діяння визнається правопорушенням, якщо фізична особа, яка його вчинила, є *осудною* й досягла *віку*, з якого (за законодавством) настає юридична відповідальність. Наслідком вчиненого правопорушення є притягнення особи до відповідного виду *юридичної відповідальності*.

Є різні види правопорушень. За формою вини, наприклад, вони можуть бути умисними й учиненими з необережності. Також розрізняють правопорушення залежно від того, норми якої галузі права порушено та в якій сфері суспільних відносин це відбулося.

Вид правопорушення	Суть	Приклади
конституційне	порушення норм Основного закону, інших конституційних законів України	порушення народним депутатом України вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності
адміністративне (адміністративний проступок)	протиправне діяння у сфері адміністративних правовідносин	посягання на публічний порядок, встановлений державою (наприклад, у сфері дорожнього руху, громадського порядку, санітарних норм), розкрадання майна, дрібне хуліганство
цивільне	порушення норм цивільного законодавства	невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, заподіяння шкоди, псування майна
дисциплінарне	протиправне діяння у сфері трудових правовідносин	неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків, порушення правил внутрішнього трудового розпорядку, прогул, порушення трудової, службової, військової дисципліни
кримінальне	суспільно небезпечне винне діяння, зазначене у Кримінальному Кодексі України (ККУ), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення	крадіжка, вбивство з необережності, шахрайство, наруга над могилою, незаконне заволодіння транспортним засобом

У кримінальному праві розрізняють два види кримінальних правопорушень — це кримінальні проступки та злочини. Їх розмежовують на основі ступеня суспільної небезпеки діяння та виду й суворості покарання, яке за нього передбачено Кримінальним кодексом України. Злочини, своєю чергою, відрізняються ступенем тяжкості.

Нетяжкі	Тяжкі	Особливо тяжкі
Основне покарання, передбачене статтею 12 ККУ		
Штраф у розмірі не більше ніж десять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше ніж п'ять років завдання удару, побоїв, порушення недоторканності житла, забруднення повітря та ін.	Штраф у розмірі не більше ніж двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше ніж десять років умисне тяжке тілесне ушкодження, розбій та ін.	Штраф у розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі державна зрада, умисне вбивство за обтяжливих обставин, бандитизм та ін.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Поверніться до результатів виконання практичного завдання в рубриці «Діємо разом» (с. 32). Визначте вид правопорушення у наведеному вами прикладі протиправного діяння.
2. Наведіть по одному прикладу цивільного, адміністративного та кримінального правопорушення.

3 Склад правопорушення

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа складіть схему «Склад правопорушення». Визначте, у чому важливість встановлення складу правопорушення.

Юридичною моделлю правопорушення є його **склад** — це сукупність обов'язкових елементів, що визначають діяння як правопорушення. Його створюють об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Об'єкт правопорушення — це захищені правом суспільні відносини та цінності (певні блага: власність, громадський порядок, здоров'я людини), на які посягає суб'єкт правопорушення і яким завдано шкоду (наприклад, порушене право власника на розпорядження майном, право отримати медичну допомогу тощо).

Об'єктивною стороною правопорушення є зовнішній прояв протиправного діяння, що має дві групи ознак:

1) обов'язкові:

- *діяння* — це вольовий вчинок особи у формі *дії* чи *бездіяльності*, свідомо спрямований на спричинення певних негативних наслідків;
- *шкідливі наслідки діяння* (їх настання або загроза настання);

- *необхідний причинно-наслідковий зв'язок між діянням і наслідками, які настали* (умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства одного з подружжя (*причина*), що призводить (*наслідок*) до фізичних чи психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи);

2) факультативні (можуть не входити у склад правопорушень): спосіб, місце, оточення, обставини, час вчинення правопорушення.

Суб'єкт правопорушення — це особа, яка його вчинила. Так, суб'єктом кримінального правопорушення є *фізична осудна особа*, яка вчинила його у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Суб'єктами цивільного правопорушення можуть бути як фізичні, так і юридичні особи; адміністративного правопорушення — переважно фізичні особи, в окремих ситуаціях, передбачених законодавством, і юридичні особи (наприклад, за порушення правил пожежної безпеки, невиконання вимог щодо охорони праці, порушення законодавства про захист прав споживачів).

Безвідносно до виду правопорушення обов'язкові ознаки суб'єкта такі:

- *досягнення певного віку.* Суб'єктом адміністративного чи кримінального правопорушення є особи, які на момент його вчинення досягли шістнадцятирічного віку. Щодо окремих видів кримінальних правопорушень, зазначених у статті 22 Кримінального кодексу України, їх суб'єктами можуть бути особи у віці від чотирнадцяти років;
- *осудність* — здатність особи усвідомлювати характер та значення своїх діянь і керувати ними. Якщо особа не могла усвідомлювати свої дії / бездіяльність і керувати ними через, наприклад, хворобливий стан психіки, вона не є суб'єктом правопорушення, тож і не може бути притягнута до юридичної відповідальності.

Суб'єктивна сторона правопорушення — це особисте психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння і його шкідливих наслідків. Основна ознака суб'єктивної сторони правопорушення — *вина*. Якщо людина усвідомлювала протиправність свого діяння і його шкідливі / небезпечні наслідки, але бажала чи свідомо допускала їх настання, це — вина у формі *умислу* (наприклад, крадіжка). Якщо людина легковажно сподівалася уникнути шкідливих наслідків свого діяння або не передбачала їх, хоча й мала б передбачити, тоді йдеться про вину у формі *необережності* (наприклад, пожежа в лісі, що виникла через розведене туристом багаття). До суб'єктивної сторони правопорушення належать також *мета* (те, чого суб'єкт прагнув досягнути) та *мотив* (внутрішні спонукання, якими суб'єкт керувався під час правопорушення, наприклад, корисливий мотив).

Певне діяння є правопорушенням лише за наявності усіх елементів складу правопорушення. За відсутності бодай одного з них діяння не розглядають як правопорушення, тож і відсутня підстава для притягнення до юридичної відповідальності.

ДІЄМО РАЗОМ

Проаналізуйте наведені ситуації. Скориставшись схемою, складеною вами на основі тексту підпараграфа, сформулюйте запитання до цих ситуацій для з'ясування наявного / відсутнього складу правопорушення в них.

1. *Оксана (15 років) і Микола (17 років) під час перегляду фільму в кінотеатрі випили пляшку вина і під впливом алкоголю, використовуючи нецензурну лексику, почали чіплятися до громадян, які сиділи перед ними.*
2. *Троє підлітків (13, 14 і 15 років) побили перехожого, відібрали в нього мобільний телефон, гаманець з п'ятьма тисячами гривень і документи. Постраждалого з численними травмами та двома зламаними ребрами було доставлено в лікарню.*
3. *Петро систематично вчиняє фізичне і психологічне насильство щодо своєї дружини, що призводить до її фізичних та психологічних страждань і погіршення якості життя.*

4 Поняття, ознаки та принципи юридичної відповідальності

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Із занять з історії та громадянської освіти у 5–8 класах пригадайте, що таке відповідальність. У чому полягає відмінність між поняттями «відповідальність» та «юридична відповідальність»? На основі тексту підпараграфа дайте відповіді на запитання: У *чому суть юридичної відповідальності? Які є види юридичної відповідальності? Які принципи лежать в її основі?*

Відповідальність — це свідоме ставлення людини до вимог суспільства, що виражається в дотриманні соціальних норм, виконанні покладених чи прийнятих на себе зобов'язань, а також в усвідомленні наслідків своїх учинків. А от *юридична відповідальність* — специфічний вид відповідальності, метою якої є запобігання правопорушенням, забезпечення законності і правопорядку, гарантування прав і свобод людини й відновлення їх у разі порушення. В основі юридичної відповідальності лежить негативна реакція суспільства і держави на порушення норм права, осуд таких діянь.

Юридична відповідальність настає за порушення норм права й застосовується лише державою, її уповноваженими державними органами, передусім правоохоронними й судовими. Порядок притягнення до юридичної відповідальності чітко визначено законом. Тож юридична відповідальність передбачає *державний примус* (психологічний / фізичний вплив державних органів (посадових осіб) на правопорушників з метою спонукати, змусити їх до виконання норм права). Сутність юридичної відповідальності в тому, що особа, яка вчинила протиправне діяння, має перетерпіти *негативні наслідки*, передбачені законодавством, за вчинення конкретного

правопорушення. Ці наслідки можуть бути *майнового* (сплата штрафу, конфіскація майна), *особистого / немайнового* (обмеження, позбавлення волі) або *організаційного* (позбавлення права займати певні посади, судова заборона щодо діяльності певної політичної партії) характеру. До юридичної відповідальності може бути притягнутий тільки суб'єкт правопорушення.

Вихідні засади, які зумовлюють мету, сутність та зміст юридичної відповідальності, визначають підстави й процедури притягнення до того або того її виду, називають *принципами юридичної відповідальності*. Це справедливість, законність підстав юридичної відповідальності, невідворотність юридичної відповідальності, рівність усіх перед законом і судом; однаковий підхід до осіб, які вчинили однакове правопорушення; індивідуальний характер юридичної відповідальності, право на захист, право не свідчити проти себе, неможливість притягнення до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення; недопустимість притягнення до юридичної відповідальності за діяння, яке на час вчинення не визнавалося законом як правопорушення, презумпція невинуватості.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Доберіть до кожної статті Конституції України відповідний принцип юридичної відповідальності із зазначених у підпараграфі та поясніть його. Відобразіть у таблиці за формою.

Конституційні принципи юридичної відповідальності		
Стаття Конституції України	**Принцип**	**Це означає…**
Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи […].		
Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.		
Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь […].		

Конституційні принципи юридичної відповідальності		
Стаття Конституції України	**Принцип**	**Це означає…**
Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист […].		

2. Який із цих принципів, на вашу думку, найголовніший для того, щоб суд був неупередженим?

3. Чому ці принципи є такими важливими для справедливого суду?

5 Види та підстави юридичної відповідальності

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

До видів правопорушень, зазначених у підпараграфі 2, доберіть відповідні види юридичної відповідальності. За яким критерієм виокремлюють види юридичної відповідальності? Що таке підстави юридичної відповідальності? Якими вони є?

Кожен вид правопорушення тягне за собою відповідний вид юридичної відповідальності, встановлений законом. Вид юридичної відповідальності залежить від сфери суспільних відносин, в якій вчинене правопорушення, за яке особа притягується до відповідальності.

Конституційно-правова відповідальність настає за конституційне правопорушення, суб'єктами якого є вищі посадові особи та органи державної влади. Наприклад, повноваження народного депутата України можуть бути припинені достроково, якщо народний депутат обіймає іншу оплачувану посаду, займається іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (тобто порушує вимогу щодо несумісності) і не припиняє таку діяльність та не подає особисту заяву про складення повноважень; Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом одного місяця після виборів у ній не сформовано коаліцію (об'єднання) депутатських фракцій (груп).

Цивільно-правова відповідальність настає за вчинення цивільного правопорушення (наприклад, невиконання умов договору, завдання людині, організації або державі майнових збитків шляхом пошкодження майна, порушення права власника; посягання на особисті немайнові права особи, як-от честь, гідність, ділова репутація). Це передбачає відшкодування заподіяних збитків, моральної шкоди, поновлення втраченого тощо.

Здатність нести цивільно-правову відповідальність залежить від виду й обсягу цивільної дієздатності фізичної особи:

- особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), має часткову цивільну дієздатність і не несе відповідальності за завдану нею шкоду;
- особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має неповну цивільну дієздатність й особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно та за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо в неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник;
- особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття), має повну цивільну дієздатність і несе цивільно-правову відповідальність у повному обсязі.

У разі пошкодження працівником майна роботодавця (умисного чи з необережності) настає *матеріальна відповідальність*, передбачена нормами трудового права.

Дисциплінарна відповідальність настає за вчинення дисциплінарного проступку (наприклад, невиконання працівником своїх трудових обов'язків, порушення трудової дисципліни). Кодексом законів про працю України за це передбачені догана або звільнення. До окремих категорій працівників застосовують й інші дисциплінарні стягнення, наприклад, до державних службовців можуть застосовувати зауваження, а також попередження про неповну службову відповідність.

Адміністративна відповідальність (у формі стягнення) настає за адміністративні правопорушення (проступки), вчинені в різних галузях суспільного життя (охорони праці і здоров'я населення, охорони природи та використання природних ресурсів, у сфері промисловості та будівництва тощо). Наприклад, до адміністративної відповідальності може бути притягнутий пасажир, який не сплатив за проїзд у громадському транспорті, особа, яка курить тютюнові вироби в громадському місці, турист, який розкладає багаття в лісі у пожежонебезпечний період тощо.

Кримінальна відповідальність — це відповідальність за вчинення кримінальних правопорушень, спрямованих проти основ національної безпеки України, волі, честі та гідності особи, виборчих, трудових та інших особистих прав людини, власності, довкілля, громадського порядку й моральності тощо. Метою цієї відповідальності є забезпечення охорони прав і свобод людини, громадської безпеки, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, а також запобігання кримінальним правопорушенням. Вид і міра кримінального покарання (штраф, позбавлення державної нагороди, права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські та виправні роботи, конфіскація майна, арешт, обмеження волі тощо) визначається кримінальним законом.

Підстави юридичної відповідальності — це сукупність умов та обставин, за наявністю яких виникає можливість і необхідність притягнення особи до конкретного виду юридичної відповідальності.

Підстави юридичної відповідальності		
фактична	**нормативна**	**процесуальна**
вчинене, виявлене і зафіксоване винне протиправне діяння; факт правопорушення встановлюють уповноважені органи (правоохоронні та / або судові)	наявність норми права, в якій певне діяння закріплене як правопорушення, за яке передбачено відповідальність	наявність правозастосовного акта уповноваженого органу, яким встановлюється вид і міра юридичної відповідальності (рішення суду, обвинувальний вирок суду)

ДІЄМО РАЗОМ

Чи є кожне з описаних діянь правопорушенням? Якщо так, то яке це правопорушення? До якого виду юридичної відповідальності можуть притягнути правопорушника / правопорушницю? Презентуйте результати своєї роботи класу.

1. Студент коледжу заволодів транспортним засобом сусіда, щоб помандрувати за місто.
2. Працівник не виходив на роботу без поважних причин три дні поспіль.
3. Учениця не привіталася з учителем на початку уроку.
4. Токар через власну недбалість виготовив неякісну деталь.
5. Водій пасажирського автобуса порушив установлений швидкісний режим.
6. Орендарка квартири три місяці не сплачує орендну плату орендодавцю.
7. Народний депутат України займається підприємницькою діяльністю.
8. Український спортсмен з інвалідністю не підвівся під час виконання Державного гімну України.

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Правова поведінка — це соціально значуща (корисна або шкідлива) поведінка, яка тягне за собою певні юридичні наслідки, зовні проявляється у формі діяння (дії або бездіяльності), має свідомий та вольовий характер.

Правопорушення — це протиправне, суспільно шкідливе / небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом правопорушення, що має наслідком юридичну відповідальність.

Склад правопорушення — сукупність передбачених законом ознак (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона) протиправного суспільно шкідливого / небезпечного діяння, за вчинення якого винувата особа несе юридичну відповідальність.

Юридична відповідальність — особливий вид відповідальності, що настає за порушення норм права, передбачає державний примус, застосовується виключно державою в порядку, чітко визначеному законом.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Як співвідносяться поняття «правова поведінка», «правомірна поведінка», «правопорушення»?
2. Для чого встановлюють склад правопорушення? Яке значення це має?
3. Чи може особа бути притягнута до юридичної відповідальності лише на підставі факту вчинення правопорушення? Поясніть свою думку.
4. Чи є , на вашу думку, з-поміж принципів юридичної відповідальності найважливіший?
5. Яка підстава юридичної відповідальності зафіксована в принципі кримінального права «Без вказівки закону немає ні злочину, ні покарання»?
6. Поверніться до ключового питання заняття і сформулюйте короткий висновок.

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Продовж речення: *Сутність принципу невідворотності юридичної відповідальності полягає в…*
2. Заповни комірки схеми відповідними прикладами.

3. Переглянь медіа за останні дні / минулий тиждень. Знайди публікацію (опис, повідомлення, репортаж) про якесь правопорушення. Підготуй її короткий огляд за наведеними запитаннями у формі таблиці.

Як називається джерело?	Яке правопорушення вчинено?	Які наслідки правопорушення?	Чи застосовано юридичну відповідальність? Яку?

Е-ДОДАТОК

Відкрий е-додаток і виконай завдання до **§5–6** (**5–6.**1, **5–6.**2, **5–6.**3).

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД УКРАЇНИ. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

§7 КОНСТИТУЦІЯ ТА ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Як Конституція визначає основи суспільного устрою та державного ладу України

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте з курсу історії події, пов'язані з ухваленням конституції у тій чи тій державі. Що ви вже знаєте про Конституцію України із занять з історії та громадянської освіти?
Доповніть речення: *Конституція України була прийнята 28 червня … року. Її ухвалила … … України. Це Основний … нашої держави.*

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте поштові марки, випущені Укрпоштою в різні роки до Дня Конституції України. Що об'єднує ці зображення? Які основні ідеї тут утілено?
Знайдіть в інтернеті марки випусків й інших років до цього державного свята. Яку інформацію можна почерпнути з них?

1997

2011

2019

2024

1 Структура, зміст і значення Конституції України

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Сформулюйте назву підпараграфа у формі кількох запитань (закритих і відкритих). На основі тексту дайте на них відповіді.

Основою суспільних відносин і українського державотворення є **конституційний лад** — порядок організації й функціонування інститутів держави й суспільства, який встановлюється Конституцією України та законами, прийнятими на її основі й відповідно до неї. Систему вихідних принципів організації державної влади, взаємовідносин держави з людиною та інститутами громадянського суспільства називають *засадами конституційного ладу*. Це, наприклад, народовладдя, державний суверенітет, верховенство права, статус української мови як державної та ін.

Конституція України визначає суспільний і державний устрій нашої держави, її правову систему, закріплює права і свободи людини й громадянина, окреслює порядок створення й повноваження органів законодавчої, виконавчої й судової влади та органів місцевого самоврядування. Вона визначає основоположні норми відносин у державі й суспільстві, програму їхнього поступу та ідеали, яким вони мають слідувати.

Конституція України є Основним законом, тобто *основою* національного законодавства. Вона має *найвищу юридичну силу* щодо інших нормативно-правових актів. Закони та інші нормативно-правові акти за своїм змістом не можуть вийти за межі, визначені Конституцією, або ж суперечити її положенням. На сторожі відповідності положень законодавства Конституції України у нашій державі стоїть Конституційний Суд. Також Конституція — це закон, що має *особливу процедуру* як прийняття, так і внесення змін у її положення.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Сформулюйте й запишіть основні характеристики Конституції України. Самостійно або за допомогою інтернет-джерел поясніть одну з них.
2. Розподіліть між собою завдання (с. 44). Виконайте своє завдання та презентуйте результати роботи іншим. Разом узагальніть інформацію у формі таблиці.

Структура і зміст Конституції України		
№ і назва розділу	**Короткий зміст розділу**	**Приклади статей**

Завдання

1. Прогляньте **I**, **II**, **III** розділи Конституції, виберіть з кожного з них 2–3 статті, які найбільш характеризують зміст розділу. Сформулюйте 2–4 речення про зміст цих розділів.
2. Прогляньте **IV**, **V**, **VI** розділи Конституції, виберіть з кожного з них 2–3 статті, які найбільш характеризують зміст розділу. Сформулюйте 2–4 речення про зміст цих розділів.
3. Прогляньте **VIII**, **XII** розділи Конституції, виберіть з кожного з них 2–3 статті, які найбільш характеризують зміст розділу. Сформулюйте 2–4 речення про зміст цих розділів.
4. Прогляньте **IX**, **X**, **XI** розділи Конституції, виберіть з кожного з них 2–3 статті, які найбільш характеризують зміст розділу. Сформулюйте 2–4 речення про зміст цих розділів. Сформулюйте 2–4 речення про зміст цих розділів.
5. Прогляньте **XII**, **XIII** розділи Конституції, виберіть з кожного з них 2–3 статті, які найбільш характеризують зміст розділу. Сформулюйте 2–4 речення про зміст цих розділів.

ДІЄМО РАЗОМ

Чи можна, на вашу думку, виокремити найважливіший розділ Конституції? Чому?

2 Державний лад України

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

За допомогою схеми і тексту підпараграфа визначте основні характеристики нашої держави.

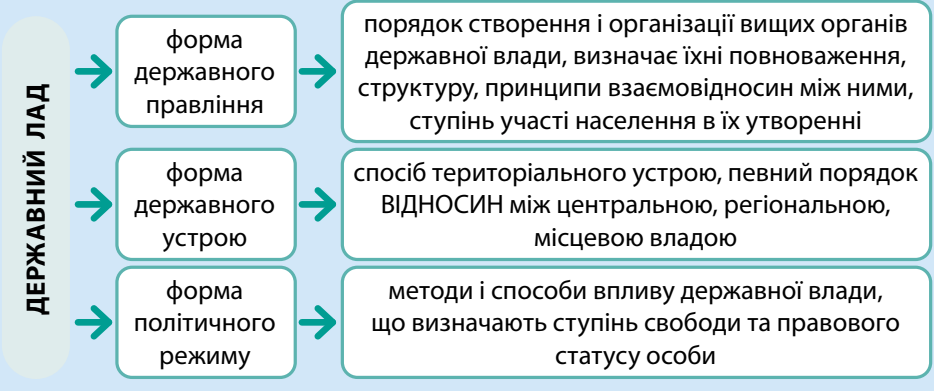

У найзагальнішому вигляді основи державного ладу можна уявити як систему базових принципів побудови й діяльності держави та її найважливіших інститутів. Ці принципи визначають суть, тип, форми, функції держави, механізм їх здійснення тощо. Тож **державний лад** — це закріплена конституцією внутрішня будова, сукупність способів організації, устрою і реалізації державної влади, що відбивається у формі правління, формі державного устрою та політичному режимі.

Відповідно до Конституції України наша держава є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою. Суверенність і незалежність української держави означають, що влада в ній є верховною, повною, самостійною і неподільною в межах кордонів держави, а також те, що Україна виступає як рівна серед рівних — вона незалежна й рівноправна у взаємовідносинах з іншими державами.

Демократизм в Україні передбачає створення умов для реальної участі громадян в управлінні державними й суспільними справами, забезпечення багатоманітності політичного та культурного життя тощо. *Правовою державою* називають ту, в якій панує право, а діяльність держави, її органів і посадових осіб здійснюється на основі й у межах, визначених нормами права; де не тільки особа відповідає за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за свою діяльність та її результати. Коли йдеться про Україну як *державу соціальну*, це означає, що держава бере на себе турботу про соціальний захист громадян (створення доступних систем освіти, охорони здоров'я й соціального захисту, підтримка тих верств населення, які цього потребують).

За формою правління Україна є *республікою*. Носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні визнається народ. Він здійснює владу як безпосередньо шляхом виборів або референдуму, так і через своїх представників. Громадяни України на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають народних депутатів та Президента України, сільських, селищних, міських голів та депутатів місцевих рад строком на п'ять років.

Україна — це *унітарна* держава, тобто в межах її кордонів відсутні інші утворення з ознаками державності. Державною територією України є суша, води, надра і повітряний простір, на які поширюється державний суверенітет України. Межі державної території визначають її кордонами із сусідніми державами. Територія України в цих кордонах є цілісною і недоторканною.

Конституція України гарантує побудову суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

ЗАСАДИ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Політична багатоманітність — створення і діяльність різноманітних об'єднань громадян (партій, рухів, громадських організацій) на основі їхніх спільних інтересів	**Економічна багатоманітність** — рівноправне співіснування різних форм власності — державної, комунальної, приватної та різних форм господарювання	**Ідеологічна багатоманітність** — право безперешкодно формулювати, досліджувати, пропагувати ідеї, теорії, погляди щодо різних аспектів життя держави і суспільства

ДІЄМО РАЗОМ

1. У розділі I Конституції України знайдіть статті, що характеризують форму: а) правління; б) державного устрою; в) політичного режиму нашої держави. Доповніть схему на початку підпараграфа (с. 44) відповідними статтями Конституції України.
2. Проаналізуйте подані нижче принципи (засади) державного ладу України і співвіднесіть їх із визначеннями. Виконайте це в формі таблиці.

Конституційні засада	Визначення / сутність	Зіставлення (відповідна літера)
1. Суверенітет	**А** Територія України є єдиною та неподільною, державний устрій України є цілісним.	
2. Демократизм	**Б** Державна влада в Україні здійснюється законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади.	
3. Поділ влади	**В** Уся влада в Україні належить народу, який здійснює її безпосередньо та через органи влади.	
4. Унітарність	**Г** Незалежність і самостійність держави у зовнішній та внутрішній політиці, верховенство державної влади на її території	

3 Поділ влади та система стримувань і противаг в Україні

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Як принцип поділу влади та система стримувань і противаг забезпечують ефективне управління державою?

Державна влада — це **особливий вид політичної влади,** який здійснюється спеціальними державними органами (наприклад, парламентом, урядом, судами), має верховний **обов'язковий для всіх** характер на певній території, а також право застосовувати законну силу (примус) для забезпечення виконання своїх рішень.

Державна влада в Україні будується на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову. Всі гілки влади мають чітко визначену компетенцію й не допускаються спроби окремих органів державної влади виконувати невластиві їм функції. Це має на меті запобігти зосередженню всієї державної влади в однієї особи чи одного органу.

В Україні органи державної влади утворюють систему, що закріплена в Конституції України. Поділ влади на гілки реалізується через систему стримування й противаг. Кожна гілка має власні повноваження, а також механізми контролю над іншими для запобігання домінуванню однієї гілки та забезпечення балансу. Основу функціонування цієї системи складають три основні принципи.

Принцип	Ознаки	Функції	Приклади
взаємодія	Органи державної влади діють як незалежні в межах, встановлених Конституцією та законами України	Забезпечує виконання завдань державного управління шляхом узгоджених дій	Законодавча влада ухвалює закони, які виконує / реалізує виконавча влада
взаємозалежність	Жодна з гілок влади не може діяти самостійно, без урахування дій інших гілок	Забезпечує баланс повноважень і запобігає узурпації влади	Судова влада (Конституційний Суд) може визнати неконституційними акти законодавчої влади (Верховної Ради)
взаємопроникнення	Кожна гілка влади частково впливає на функції інших гілок для створення системи стримувань і противаг	Забезпечує захист прав і свобод громадян та ефективне функціонування держави	Виконавча влада (Кабінет Міністрів) формує бюджет, а законодавча (Верховна Рада) – його затверджує

ДІЄМО РАЗОМ

Поміркуйте над питанням «Чому влада в демократичній державі не може бути необмеженою». Уявіть державу, де і законодавча, і виконавча, і судова влада зосереджена в однієї людини або невеликої групи людей. До яких наслідків це може призвести для громадян цієї держави? Наведіть 2–3 приклади (*Чи будуть права громадян захищені? Чи зможуть вони впливати на рішення?*). Поясніть, чому принцип поділу влади допомагає уникнути таких негативних наслідків. Спираючись на текст підпараграфа, наведіть один приклад, як одна гілка влади може стримувати іншу.

4 Правова держава як суспільний ідеал

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Які думки / асоціації викликає у вас словосполучення «правова держава»? На основі тексту підпараграфа дайте відповіді на запитання: *Що таке правова держава? Які її ознаки? Чому правову державу вважають суспільним ідеалом?*

З розвитком людської цивілізації уявлення про державу як «варварське», примусово-репресивне утворення поступилися місцем розумінню її як демократичної й гуманної організації політичної влади, заснованої на верховенстві права. В епоху становлення сучасної представницької демократії виникла ідея правової держави.

Здається, що будь-яка держава, яка має закони, є правовою. Адже закон є формою вираження правових норм. Але правова держава визначається не лише наявністю законів, а й тим, як ці закони «працюють» і як держава ставиться до своїх громадян і своєї влади. Історія свідчить, що в тоталітарних державах регулярно видавали правові акти, забезпечували їх жорстку реалізацію, однак часто ці закони порушували принципи справедливості, рівності, поваги до гідності людини. Тому **правовою державою** є така організація політичної влади, яка заснована на верховенстві гуманного, справедливого закону, діє строго у визначених законом межах, забезпечує соціальний і правовий захист своїх громадян.

Одним із базових принципів демократичної правової держави є *принцип верховенства права*, згідно з яким **право панує над усіма аспектами життя суспільства й держави.** Це означає, що закони не лише мають виконуватися, а й повинні бути **справедливими, гуманними, відповідати загальнолюдським цінностям** і **захищати права та свободи людини**.

Правова держава має й інші сутнісні характеристики, які в сукупності створюють систему, де влада обмежена законом, а права і свободи людини забезпечені й захищені.

Ознаки правової держави	
Ознака	**Суть**
Забезпечення прав і свобод людини	Кожна людина від народження має права і свободи — вони не надаються державою або законом; права і свободи — пріоритетні перед іншими інтересами держави
Поділ державної влади	Влада здійснюється на засадах поділу на **законодавчу** (створює / ухвалює закони), **виконавчу** (виконує / реалізує закони) і **судову** (забезпечує дотримання законів і вирішує спори); кожна гілка влади має визначене коло повноважень, може контролюватися іншими гілками влади, має право контролювати їх діяльність

Ознаки правової держави	
Ознака	**Суть**
Взаємна відповідальність держави та особи	**Держава відповідальна перед громадянином** за свої дії (або бездіяльність), а **громадянин відповідальний перед державою** за дотримання законів
Незалежність суду	**Суди діють незалежно,** позбавлені будь-якого тиску з боку інших гілок влади чи будь-кого іншого — це гарантує справедливий і неупереджений розгляд справ
Наявність розвинутого громадянського суспільства	**Існують** і активно діють **недержавні організації, громадські об'єднання, мас-медіа,** здатні контролювати дії влади та впливати на прийняття рішень
Політичний плюралізм	**Існують** і вільно діють різні **політичні партії, ідеології та погляди** — це основа демократії, що забезпечує плюралізм і змагальність ідей та уникнення авторитарного режиму

Можна виокремити й інші ознаки правової держави, як-от ефективна правоохоронна система, висока правова культура громадян, здійснення державних функцій переважно ненасильницькими методами тощо.

Конституція створює законодавчу базу для розбудови в Україні правової держави, далі — справа за створенням механізму реалізації норм Основного закону, ефективною роботою державних органів та самосвідомими й відповідальними громадянами.

ДІЄМО РАЗОМ

Проаналізуйте наведені ситуації. Які з них могли б відбуватися у правовій державі, а які — ні? Відповідь обґрунтуйте.

1. *Уряд прийняв постанову про переведення всіх студентів державних освітніх закладів на комерційне навчання.*
2. *Парламент ухвалив закон про фінансування приватних лікарень.*
3. *Родина Петренків узяла в державному банку кредит під житло, яке зводить приватний забудовник.*
4. *Рішенням ректорату університету визначено відсоток студентів, які зараховуватимуться на перший курс залежно від їх соціального й національного походження.*
5. *Податкова інспекція наклала штраф на керівника підприємства за порушення податкового законодавства.*
6. Місцеві органи влади заборонили діяльність місцевої газети за статті, в яких журналісти їх критикували.
7. Парламент країни прийняв закон про єдину релігію в державі.

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Верховенство права — це принцип, згідно з яким право є вищою владою в державі: в ній правові норми неухильно виконуються всіма посадовими особами, громадянами, установами, організаціями, забезпечується взаємна відповідальність держави і громадян.

Державний лад — це закріплена конституцією внутрішня будова, сукупність способів організації, устрою й реалізації державної влади, що відбивається у формі правління, формі державного устрою та політичному режимі.

Конституційний лад — це порядок організації і функціонування інститутів держави і суспільства, який встановлюється Конституцією України.

Правова держава — це тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Яким є значення Конституції для нашої держави?
2. Чому дата прийняття Конституції України є важливою для історії нашої державності?
3. Які три елементи складають державний лад України?
4. На яких засадах ґрунтується суспільне життя в Україні? Поясніть одну з цих засад.
5. Які завдання щодо розбудови в Україні правової держави найбільш актуальні нині? Складіть перелік з 3–4 позицій. Поясніть свою думку.

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. У День Конституції України, який щорічно відзначають 28 червня, один із державних банків вітав громадян короткими гаслами, які висвічувалися під час дій в його електронному додатку. Нижче прочитай кілька таких гасел, вибери одне і розкрий його суть.
   - **А** Держава починається з Конституції, а Україна — з кожного з нас!
   - **Б** Конституція — це основа демократії та державності!
   - **В** Конституція — це закон і справедливість для всіх!
2. Якими якостями, на твою думку, мають володіти громадяни правової держави? Склади перелік таких якостей. Поясни 1–2 з них на вибір.

Е-ДОДАТОК

Відкрий е-додаток і виконай завдання до **§7** (**7.1**, **7.2**, **7.3**).

§8 СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

? Як організована влада в Україні та яку роль у ній відіграє місцеве самоврядування

ОБГОВОРІТЬ

У чому суть принципу поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову? Назвіть відомі вам органи державної влади в Україні. Чи входять органи місцевого самоврядування до системи органів державної влади? Поясніть. Чому, на вашу думку, важливо, щоб у державі існувала чітка система органів державної влади та місцевого самоврядування?

ДІЄМО РАЗОМ

З якими рішеннями або діями органів влади (державної / місцевої) ви стикалися у своєму повсякденному житті? Наведіть 2–3 приклади. Які розділи Конституції України регулюють порядок утворення й діяльність органів певної гілки влади та місцевого самоврядування? (Зверніться до завдання **7.1** в е-додатку.)

1 Законодавча влада: Верховна Рада України

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Розподіліть між собою завдання за розділом IV Конституції України (с. 52). Виконайте своє завдання, презентуйте результати роботи в класі.

Завдання

1. Статус і склад Верховної Ради України

На основі положень статей 75 і 76 Конституції України дайте відповіді на запитання.

1. Як називається парламент України?
2. Яким є його правовий статус?
3. Як утворюється Верховна Рада?
4. Хто може бути народним депутатом України?
5. За яких підстав достроково припиняються повноваження народних депутатів?

2. Як працює Верховна Рада України

На основі положень статей 82, 83, 84, 90 Конституції України дайте відповіді на запитання.

1. За яких умов Верховна Рада України нового скликання може розпочати роботу?
2. Хто відкриває перше засідання Ради нового скликання?
3. Коли починаються чергові сесії Верховної Ради?
4. Як проводяться засідання Верховної Ради?
5. У який спосіб парламент приймає рішення?
6. За яких підстав достроково припиняються повноваження Верховної Ради?

3. Повноваження Верховної Ради України

На основі положень статті 85 Конституції України дайте відповіді на запитання й виконайте завдання у формі таблиці.

Чи обмежуються повноваження парламенту України лише законодавчими функціями? Знайдіть для прикладу номери пунктів статті 85, під якими значаться різні повноваження Верховної Ради України.

Повноваження Верховної Ради України		
Приймає рішення та призначає	**Надає згоду**	**Затверджує та контролює**

4. Організаційна структура Верховної Ради

На основі юридичного коментаря визначте органи, які входять до структури Верховної Ради України.

Юридичний коментар

- **Голова Верховної Ради України та його заступники**

  Стаття 88 Конституції України встановлює, що Верховна Рада України (ВРУ) обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх з цих посад. Ця стаття також визначає основні повноваження Голови ВРУ (ведення засідань, організація роботи, підписання актів тощо).

- **Комітети Верховної Ради України**

  У статті 89 Конституції України зазначено, що організація і порядок діяльності *комітетів* Верховної Ради України, її *тимчасових спеціальних* і *тимчасових слідчих комісій* встановлюються законом. Тобто деталі діяльності комітетів визначає не лише Конституція, а й спеціальні закони, зокрема Закон України «Про комітети Верховної Ради України» та Регламент Верховної Ради України.

- **Депутатські фракції та групи**
  Конституція України не містить окремої статті, яка б детально описувала депутатські фракції та групи. Однак їх існування та діяльність визначені Законом України «Про Регламент Верховної Ради України». Регламент — це документ, який детально регулює порядок роботи Верховної Ради. Наприклад, стаття 59 Регламенту Верховної Ради України визначає умови формування депутатських фракцій (груп).

2 Глава держави та виконавча влада в Україні

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Розподіліть між собою завдання за розділами V і VI Конституції України (с. 53–54). Виконайте своє завдання, презентуйте результати роботи в класі.

Завдання

1. **Статус Президента України**
   На основі положень статей 102, 103, 108 Конституції України дайте відповіді на запитання.
   1. Яке місце посідає Президент України в державі?
   2. Як обирається Президент України? Хто ним може бути?
   3. Які є підстави для дострокового припинення повноважень Президента України?
2. **Повноваження Президента України**
   На основі положень статті 106 Конституції України дайте відповіді на запитання й виконайте завдання у формі таблиці.
   Якими є повноваження Президента України? Знайдіть для прикладу номери пунктів статті 106, під якими значаться його повноваження.

Повноваження Президента України		
Приймає рішення, призначає, присвоює	**Забезпечує, представляє, очолює, має право, здійснює**	**Утворює, скасовує, вносить**

3. **Виконавча влада в Україні**
   На основі юридичного коментаря й схеми дайте відповіді на запитання.
   У чому полягає призначення виконавчої влади? Які є органи виконавчої влади в Україні? Де ви стикалися з їх діяльністю?

Юридичний коментар

- Органи виконавчої влади в Україні забезпечують управління економікою, освітою, наукою, соціальною сферою тощо. Ці органи утворюють систему, до якої входять Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети, центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом, місцеві державні адміністрації. Органи виконавчої влади ведуть виконавчо-розпорядчу діяльність, яка полягає у виконанні Конституції України, нормативних актів Верховної Ради України, указів Президента України, а також організації виконання положень цих актів іншими органами.

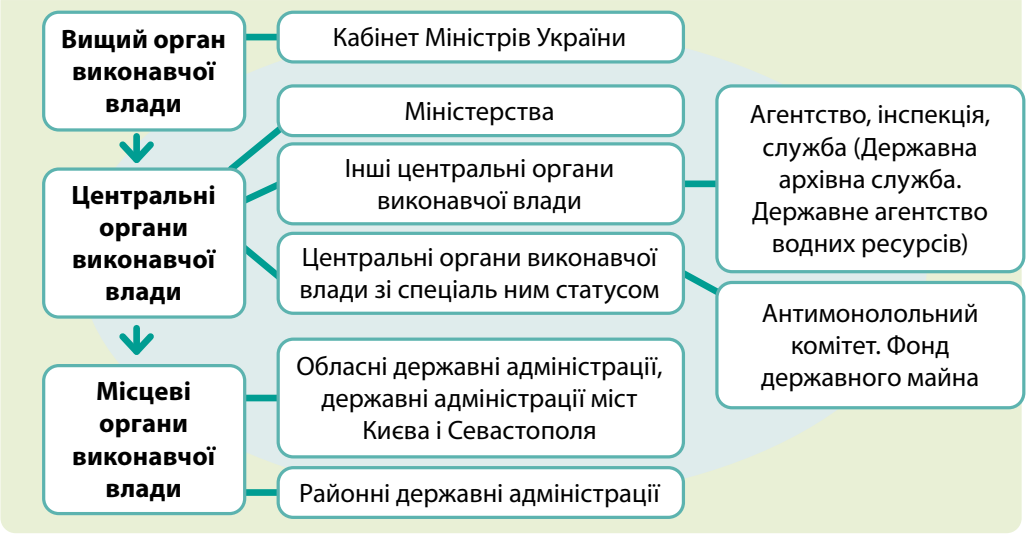

4. Кабінет Міністрів України: статус, склад та основні завдання

Сформулюйте 5–7 запитань до тексту й на їх основі коротко передайте його зміст.

Вищий орган у системі органів виконавчої влади — Кабінет Міністрів України, який має функції уряду. Це колегіальний орган: у його складі — Прем'єр-міністр, його заступники й міністри. Робота Кабінету Міністрів охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства і держави.

Кабінет Міністрів України підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Верховна Рада розглядає та приймає рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, призначає Прем'єр-Міністра, контролює діяльність цього органу, може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри більшістю голосів, що тягне відставку всього його складу. Підконтрольність і підзвітність Кабінету Міністрів Верховній Раді України реалізується також через затвердження Державного бюджету України й внесення до нього змін, організацію контролю за його виконанням. Кабінет Міністрів України відповідальний перед парламентом і главою держави.

5. Повноваження Кабінету Міністрів України

На основі положень статті 116 Конституції України дайте відповіді на запитання й виконайте завдання у формі таблиці.

Які повноваження Кабінету Міністрів України? Знайдіть для прикладу номери пунктів статті 116, під якими значаться його повноваження.

Повноваження Кабінету Міністрів України		
Забезпечує	**Вживає заходів і розробляє**	**Здійснює, організовує спрямовує**

3 Судова влада в Україні

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Якими є основні завдання судів? На основі тексту складіть схему «Судова система України». За потреби зверніться до інтернет-джерел.

Судову владу в Україні представляють суди. Вони охороняють права й інтереси фізичних, юридичних осіб і держави, сприяють запобіганню правопорушенням. У своїй діяльності суди є незалежними й керуються виключно законом.

До судової системи України входять Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції. Судами загальної юрисдикції є загальні суди (наприклад, Верховний Суд України, місцеві суди, адміністративні й господарські суди). Також є й вищі спеціалізовані суди — Вищий адміністративний суд та Вищий суд з питань інтелектуальної власності.

Місцеві суди розглядають кримінальні, трудові, цивільні й сімейні спори, а господарські — справи, пов'язані з комерційною діяльністю, підприємництвом, а також спори між підприємствами та організаціями. Адміністративні суди врегульовують адміністративні спори (наприклад, з оскарження нормативно-правових актів органів державної влади й місцевого самоврядування, обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання, примусового відчуження земельної ділянки тощо).

Верховний Суд України, який очолює систему судів загальної юрисдикції, розглядає найскладніші й найважливіші спори з кримінальних, цивільних, адміністративних правовідносин і забезпечує однакове застосування законодавства всіма судами загальної юрисдикції.

Суди, в яких можна оскаржити обґрунтованість і законність вирішення справи, називають апеляційними.

4 Місцеве самоврядування: самостійність громад і взаємодія з державною владою

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа дайте відповіді на запитання: *Що таке місцеве самоврядування? Які є органи місцевого самоврядування? Які їх повноваження? Як органи місцевого самоврядування взаємодіють з органами державної влади?*

Місцеве самоврядування — це право територіальних громад (жителів сіл, селищ, міст) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України. Це означає, що громади мають можливість управляти своїми справами, виходячи з власних потреб та інтересів.

Система місцевого самоврядування в Україні	
Сільські, селищні, міські ради	Представницькі органи місцевого самоврядування; їх депутатів обирають мешканці громади. Ухвалюють рішення з найважливіших питань життя громади (наприклад, затверджують місцевий бюджет, плани розвитку території громади тощо)
Сільський, селищний, міський голова	Головна посадова особа територіальної громади; його обирають мешканці громади. Очолює виконавчі органи ради, головує на її засіданнях і представляє громаду
Виконавчі органи рад	Різноманітні відділи, управління, департаменти, створені радами (наприклад, управління освіти, відділ житлово-комунального господарства, відділ культури тощо). Здійснюють роботу з реалізації ухвалених рішень
Старости	Обираються в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ). Представляють інтереси мешканців сіл, що входять до складу ОТГ, допомагають у вирішенні місцевих питань
Районні та обласні ради	Органи місцевого самоврядування на регіональному рівні. Депутатів обирають мешканці районів та областей. Вирішують спільні для кількох громад питання в межах району / області (наприклад, утримання спільних для району / області закладів освіти, охорони здоров'я, транспортної інфраструктури)

Органи місцевого самоврядування мають широке коло повноважень. Умовно їх поділяють на: ***власні* (*самоврядні*)** — ті, які громада здійснює повністю самостійно (наприклад, формування й виконання місцевого бюджету, управління комунальною власністю, забезпечення благоустрою території, організація транспортного сполучення тощо) та ***делеговані*** — завдання, які держава передає органам місцевого самоврядування за відповідне державне фінансування для виконання під її контролем (наприклад, реєстрація актів цивільного стану, видача довідок та дозволів, мобілізаційна робота тощо).

Органи місцевого самоврядування взаємодіють з органами державної влади. Так, держава (через органи виконавчої влади, такі як обласні та районні державні адміністрації) здійснює *контроль* за законністю рішень органів місцевого самоврядування. У багатьох питаннях державні органи та органи місцевого самоврядування *співпрацюють* (наприклад, реалізація державних програм на місцях, залучення інвестицій, реагування на надзвичайні ситуації). Держава також надає місцевим бюджетам *цільові кошти* (дотації та субвенції) для виконання певних програм або делегованих повноважень.

Місцеве самоврядування є важливою частиною демократичної системи України. Воно забезпечує можливість громадян впливати на життя своїх громад та співпрацю з державою задля спільного розвитку.

ДІЄМО РАЗОМ

Проаналізуйте ситуацію за запитаннями до неї.

Уявіть, що у вашому селі / селищі / місті виникла проблема: стан шкільних укриттів викликає занепокоєння батьків учнів: деякі з укриттів потребують ремонту і кращої вентиляції.

1. Які органи влади або місцевого самоврядування (із згадуваних у параграфі) можуть бути залучені до розв'язання цієї проблеми? Поясніть. *Наприклад: місцева рада (чому?), відділ освіти (чому?), Кабінет Міністрів (чому, якщо так?) тощо.*
2. Які кроки кожен із визначених вами органів може зробити для розв'язання цієї проблеми? *Наприклад: місцева рада може виділити кошти з місцевого бюджету; відповідний відділ може розробити план ремонту тощо.*
3. Як ці органи можуть взаємодіяти між собою, щоб ефективно вирішити означену проблему? *Наприклад: спільні перевірки, координація дій тощо.*

Підказка. Пригадайте, про які повноваження органів законодавчої, виконавчої, судової влади й місцевого самоврядування йшлося в параграфі. На якому рівні (державному чи місцевому) вирішуються питання освіти, будівництва та бюджету? Хто формує місцеві бюджети і хто відповідає за їх виконання?

ПІДСУМУЙТЕ

1. Що означають такі поняття: *державна влада, місцеве самоврядування, поділ влади*?
2. Які є органи державної влади в Україні?
3. Яке місце Президента України в системі органів державної влади?
4. Якою є система місцевого самоврядування в Україні?
5. У чому важливість існування в державі системи органів державної влади й місцевого самоврядування?
6. Як місцеве самоврядування дає змогу громадянам впливати на життя своїх громад? Чому його взаємодія з державною владою є важливою?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

Проведи невелике дослідження «Нови́ни про владу» за таким планом:

1. Пригадай / знайди 2–3 новини за останній час (з інтернету чи інших медіа), які стосувалися рішень або дій певних органів державної влади чи місцевого самоврядування в Україні.
2. Назви органи влади, згадувані в цих новинах (наприклад, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, суд, міська рада).
3. Коротко перекажи, чого саме стосувалися рішення. Поясни, як вони вплинули на життя людей / громади.

Е-ДОДАТОК

Відкрий е-додаток і виконай завдання до **§8** (**8.1**, **8.2**, **8.3**).

§9 ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ: ФУНДАМЕНТ НАШИХ ПРАВ, СВОБОД І ОБОВ'ЯЗКІВ

Яке значення має громадянство України для правового статусу особи та її ролі в державі

ОБГОВОРІТЬ

Що таке громадянство з юридичної точки зору? Наведіть приклади з життя / новин, коли громадянство України дало змогу особі реалізувати певні права чи отримати захист.
Чому, на вашу думку, держава ретельно регулює питання громадянства?

ДІЄМО РАЗОМ

1. Поміркуйте над своєю приналежністю до держави Україна. Чи маєте ви статус громадянина / громадянки України? Який перший документ у вашому житті офіційно засвідчив цей статус?
Складіть ланцюжок з 3–5 слів на тему заняття: запишіть слово «громадянин», далі доповніть ланцюжок словами, які, на вашу думку, логічно продовжують це поняття. Наприклад:

громадянин ⇨ ***паспорт*** ⇨ … ⇨ …

Презентуйте свої міркування класу.

2. У 2022 році близько 6 млн громадян нашої держави виїхали в інші країни, рятуючись від війни. Чи втратили вони громадянство України? Обґрунтуйте. Чи мусять вони виконувати обов'язки громадян України? Якщо так, то які? Наведіть приклади.

1 Громадянство України — основа правового статусу особи

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа дайте відповіді на запитання: *Що таке громадянство? Що означає взаємність у правовому зв'язку між особою і державою Україна?* Проілюструйте це прикладами.
Чому громадянство називають основою правового статусу особи в державі?
У чому полягає відмінність між правовим статусом громадянина й правовим статусом іноземця / особи без громадянства? Наведіть приклади прав, якими наділені лише громадяни України.

Право на громадянство є одним із найважливіших прав людини. Воно закріплене в Конституції України та низці міжнародних документів, наприклад, у Загальній декларації прав людини.

Громадянством називають юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі й часі правовий зв'язок між фізичною особою і державою, що проявляється у взаємних правах та обов'язках. Це означає, що держава зобов'язана забезпечувати права й захист своїм громадянам, а вони, зі свого боку, — дотримуватися законів і виконувати обов'язки.

Громадянство України є основою **правового статусу особи** — юридично закріпленого становища, що характеризує її зв'язки з державою й суспільством. Вони виникають у різних сферах життєдіяльності, між різними категоріями людей та державою й регулюються різними галузями права України. До правового статусу особи відносять її правосуб'єктність та юридичну відповідальність.

Громадянин — це фізична особа, яка перебуває у стійкому правовому зв'язку з конкретною державою. Його правовий статус включає як загальні права людини (наприклад, право на життя, повагу до гідності), так і права, належні лише громадянину, а також обов'язки, які виникають через зв'язок з державою. Законодавство України допускає випадки множинного громадянства, коли громадянин України має громадянство / підданство іншої держави.

На території нашої держави, крім громадян України, на законних підставах перебувають люди, які є громадянами інших держав. Щодо України такі особи мають статус *іноземців*. А ті люди, які через певні обставини не мають громадянства жодної держави і яких жодна держава не визнає своїми громадянами, є *особами без громадянства*. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства відрізняється від правового статусу громадян обсягом прав і обов'язків. Наприклад, вони не можуть бути виборцями, державними службовцями, засновниками або членами політичних партій та не мають обов'язку захищати Україну.

ДІЄМО РАЗОМ

Опрацюйте наведену статтю й виконайте завдання.

З Конституції України

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Поясніть своїми словами, що означає кожне положення цієї статті для громадянина України.

Наведіть приклади ситуацій, де кожна з гарантій, зазначених у статті, може бути важливою для громадянина (наприклад, для пункту 1: що відбудеться, якщо громадянин поїде жити за кордон?; для пункту 2: чи можуть громадянина України вислати за межі держави?; для пункту 3: куди звернутися, якщо турист — громадянин України потрапив у біду за кордоном?).

2 Підстави набуття й припинення громадянства України

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Поставте до тексту підпараграфа 3–4 закритих та 1–2 відкритих запитання й дайте на них відповіді.

Громадянство як постійний правовий зв'язок людини з державою виникає з моменту його набуття і припиняється зі смертю особи (або визнання судом померлою), виходом з громадянства чи його втратою. В Україні питання громадянства врегульовують Конституція України, Закон «Про громадянство України», положення низки нормативно-правових актів та міжнародних договорів.

Найпоширеніша підстава набуття громадянства України — за народженням. Її ще називають «правом крові» — коли особа при народженні набуває громадянства тієї держави, громадянами якої є її батьки, незалежно від місця її народження. А ось за «правом ґрунту» громадянство особи визначає місце її народження, незалежно від громадянства батьків. У нашому законодавстві — це підстава набуття громадянства за територіальним походженням. Наприклад, новонароджена дитина, знайдена на території України, батьки якої невідомі (знайда), набуває громадянства України.

Іноземця або особу без громадянства за його клопотанням можуть прийняти до громадянства України за виконання певних умов. Загалом ці умови такі:

- визнання і дотримання Конституції України та законів України; знання основ Конституції України, історії України;
- подання: особою без громадянства — декларації про відсутність іноземного громадянства; іноземцем — зобов'язання припинити іноземне громадянство;
- безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років (разовий виїзд за кордон у приватних справах не має перевищувати 90 днів, а в сумі за рік — 180 днів);
- отримання дозволу на імміграцію;
- володіння державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови;
- наявність законних джерел існування (крім осіб, яких визнано біженцями або яким надано притулок в Україні).

Однак, не всі ті, хто виявив бажання, можуть бути прийняті до громадянства України. Наприклад, відмовдено буде особам, які вчинили злочини проти людства або здійснювали геноцид, засудженим в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину або тим, які вчинили злочин на території іншої держави, який законодавство України визнає тяжким.

Законодавством нашої держави передбачено й інші підстави набуття громадянства України.

Громадянство України підтверджують певні документи, серед яких — паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду

за кордон, тимчасове посвідчення громадянина України, дипломатичний паспорт, посвідчення особи моряка чи члена екіпажу та ін.

Законодавство України визначає й підстави припинення громадянства.

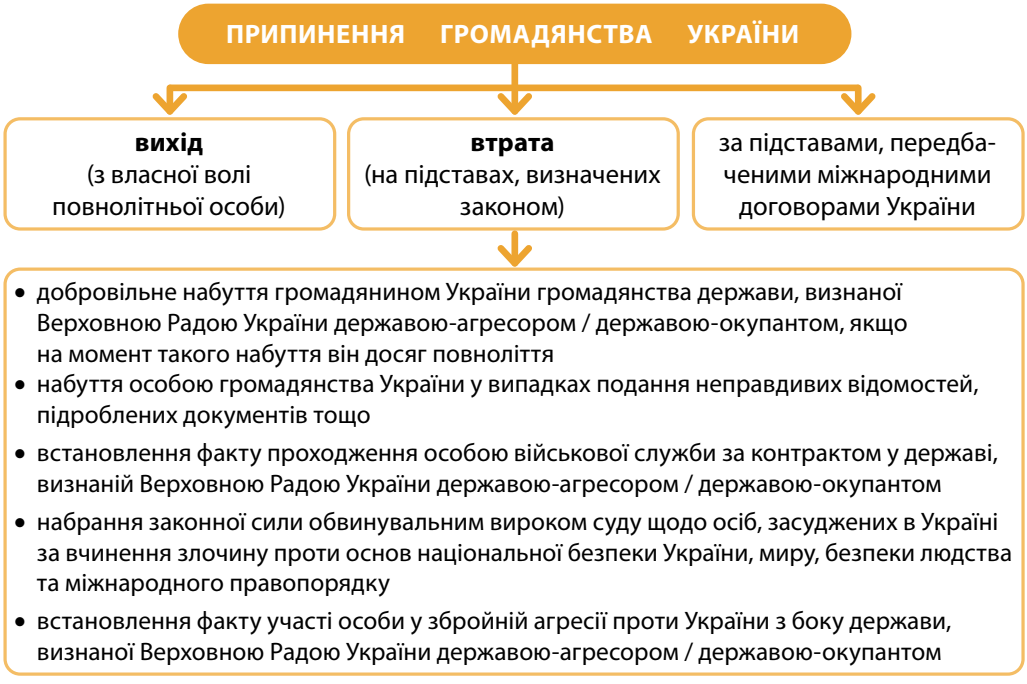

Рішення про набуття, поновлення, вихід з громадянства або його втрату ухвалює Президент України відповідним указом. Питаннями громадянства опікуються також:

- Комісія при Президентові України з питань громадянства, яка розглядає заяви й подання, вносить пропозиції Президенту, контролює виконання рішень;
- Державна міграційна сліжба як спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань громадянства ухвалює рішення про оформлення набуття громадянства й веде відповідний облік;
- Міністерство закордонних справ України, що відповідає за питання громадянства за кордоном.

ОБГОВОРІТЬ

Проаналізуйте наведену статтю й дайте відповіді на запитання.

З Конституції України

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Як ви розумієте принцип єдиного громадянства? Які можливості / виклики для України може створити потенційна зміна нашого законодавства щодо можливості множинного громадянства?

ДІЄМО РАЗОМ

Проаналізуйте наведені ситуації. Визначте, чи має місце набуття / припинення громадянства України. Якщо так, то на якій підставі відповідно до Закону України «Про громадянство України» (за потреби скористайтеся схемами у підпараграфі або інтернет-джерелами).

1. *Подружжя Шевченків, громадяни України, перебуваючи у відрядженні в Італії, стали батьками хлопчика Тараса.*

   Громадянином якої держави буде Тарас? Чи матиме значення для визначення громадянства місце його народження (за кордоном)?

2. *Емілі, громадянка Канади, уклала шлюб з Орестом, громадянином України. Вона проживає в Україні три роки. Емілі виявила бажання набути громадянства України.*

   Чи є факт укладання шлюбу єдиною й автоматичною підставою для набуття громадянства України? Якщо ні, то яких основних умов Емілі потрібно буде дотриматися?

3. *Віктор, громадянин України, без дозволу відповідних державних органів України вступив на військову службу за контрактом до армії Німеччини, з якою Україна не має відповідного міжнародного договору про проходження військової служби громадянами.*

   Чи буде це підставою для втрати ним громадянства України?

3 Конституційні права та обов'язки громадян України

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Пригадайте із занять з громадянської освіти у 6–8 класах: що таке права і свободи людини? Якими вони бувають? Наведіть приклади.
Чому закріплені в Конституції права і свободи людини і громадянина називають основними?
Які є конституційні обов'язки громадян України?

Конституція України закріплює основні (конституційні) права та свободи людини і громадянина — ті, що визначають найважливіші відносини між особою й державою. За своєю сутністю вони є мірою тих благ, які визнає, надає, гарантує й охороняє наша держава.

Конституційні права і свободи — це визначені Конституцією та законами України можливості особи реалізовувати свої потреби та інтереси, які забезпечують її фізичне і духовне існування та участь у суспільному житті.

Закріплюючи перелік цих прав і свобод, Конституція України лише частково розкриває їх зміст та визначає принципи їх реалізації й захисту. Перелік основних прав і свобод не є вичерпним — він може

бути розширений. Деталізують зміст прав і свобод людини і громадянина, визначають механізми їх реалізації й захисту відповідні закони і підзаконні акти.

У назві розділу та в тексті Основного закону розрізнено права людини і права громадянина. Права і свободи людини — це закріплені в Конституції України можливості людини, які пов'язані з її фізичним існуванням і духовним розвитком і не залежать від наявності / відсутності в неї громадянства України. Такі права і свободи позначені в статтях словами «кожна людина має право», «кожному гарантується», «усі мають право», «ніхто не може зазнавати...» тощо.

Що ж до прав і свобод громадянина, то основою їх є належність людини до держави Україна. Вони пов'язані з відносинами особи з українським суспільством, державою та її органами. В тексті Основного закону щодо них вжито такі словосполуки, як «громадяни мають право», «громадяни користуються», «громадянам гарантується».

Розділ II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» закріплює особисті, політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи. Тут закріплено й конституційні права окремих соціальних груп (жінок і дітей), а також права, які називають «захисними», — право на захист своїх прав і свобод, право знати свої права і обов'язки, право на правову допомогу тощо.

Крім прав і свобод, Конституція України визначає й конституційні обов'язки як громадян, так і тих, хто постійно проживає або перебуває на території України. **Конституційні обов'язки** — це встановлена Конституцією та законами України міра необхідної поведінки та діяльності людини і громадянина у різних сферах життєдіяльності (політичній, економічній, соціальній, культурній).

Нехтування конституційними обов'язками не позбавляє особу конституційних прав і свобод, але зазвичай спричиняє юридичну відповідальність, що може бути пов'язана з обмеженням окремих прав і свобод.

Наприклад, якщо особа ухиляється від сплати податків, то до неї може бути застосоване адміністративне стягнення або кримінальне покарання.

Конституційні права, свободи й обов'язки є важливими складниками правового статусу людини і громадянина.

ОБГОВОРІТЬ

У Преамбулі Конституції України з-поміж важливих положень містяться й такі:

«Верховна Рада України... дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України... приймає цю Конституцію — Основний Закон України».

Чи погоджуєтеся ви з думкою, що потужним поштовхом щодо прийняття конституцій в історії людства були права і свободи людини, боротьба за їх утвердження та обмеження влади конституційними правами? Обґрунтуйте свої міркування.

ДІЄМО РАЗОМ

Зі статей 27–54 розділу II Конституції України виберіть один з видів прав і свобод людини і громадянина і заповніть про нього таблицю за формою.

Види прав і свобод людини і громадянина	Приклади прав і свобод за Конституцією України	Статті Конституції України
Громадянські (особисті)		
Політичні		
Економічні		
Соціальні		
Культурні		

ПІДСУМУЙТЕ

1. Як ви розумієте назву заняття «Громадянство України: фундамент наших прав, свобод і обов'язків»? Чому саме громадянство є таким фундаментом?
2. На яких підставах дитина може набути громадянства України? Наведіть приклади.
3. У чому різниця між виходом з громадянства України та його втратою?
4. Чому конституційні права, свободи й обов'язки людини і громадянина називають основними?
5. Які є види конституційних прав і свобод?

6. На яких підставах особі може бути відмовлено в прийнятті до громадянства України?
7. Чи погоджуєтеся ви з тим, що громадянство України — це не лише відмітка в паспорті або іншому документі, а фундамент нашого життя в державі? Поясніть.
8. Чому основні права і свободи людини й громадянина мають бути закріплені в Конституції України?

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Громадянин України — це особа, яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

Громадянство України — це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що виявляється в їх взаємних правах та обов'язках.

Конституційні обов'язки — це встановлена Конституцією та законами України міра необхідної поведінки та діяльності людини і громадянина в різних сферах життєдіяльності.

Конституційні права і свободи — це визначені Конституцією та законами України можливості особи реалізовувати свої потреби й інтереси, які забезпечують її фізичне і духовне існування, а також участь у суспільному житті.

Правовий статус особи — це юридично закріплене становище особи в державі й суспільстві, яке характеризує її зв'язки з державою та суспільством у різних сферах життєдіяльності.

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Склади короткий опис 2–3 днів із життя твоєї родини, в якому наведи приклади конституційних прав, якими ви користуєтеся, та конституційних обов'язків, які виконуєте.
   Зроби висновок, в яких сферах життя ви користуєтеся своїми конституційними правами і свободами.
2. Пригадай із попередніх занять, що таке правова держава. Чому забезпечення прав і свобод людини є основною ознакою правової держави?

Е-ДОДАТОК

Відкрий е-додаток і виконай завдання до **§9 (9.1, 9.2)**.

§ 10 ОБМЕЖЕННЯ Й ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Чи можуть права і свободи людини бути обмежені і хто їх має захищати

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте із занять з громадянської освіти матеріал про права і свободи людини та виконайте завдання.

1. Які є групи прав і свобод людини та громадянина в Конституції України (наприклад, особисті, економічні тощо)? Наведіть приклади прав і свобод, що належать до цих груп.
   Чи можуть названі вами права / свободи обмежуватися? Якщо так, то за яких підстав?
2. Наведіть щонайменше 2 приклади порушень прав і свобод людини та громадянина. Як можна захистити свої права в кожному з цих випадків?

ДІЄМО РАЗОМ

На основі витягу з наведеної статті виконайте завдання.

З Конституції України

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Обговоріть (у парах / трійках): *Про які випадки, на вашу думку, йдеться? Чому Конституція допускає обмеження прав, встановлюючи при цьому суворі рамки?* Запишіть свої ідеї та презентуйте їх класу.

Порівняйте ваші міркування з частиною другою цієї статті. Використайте офіційне інтернет- джерело, посилання на яке розміщено в **е-додатку** (10.1).
Складіть перелік прав і свобод, які згідно з цією частиною статті не можуть бути обмежені.

1 Воєнний стан як особливий правовий режим

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

На основі тексту підпараграфа дайте відповіді на запитання: *Що таке воєнний стан? Чому держава може його запроваджувати? Які права і свободи громадян можуть бути обмежені, а які — не обмежуються за жодних обставин? Який закон регулює ці обмеження?*

Воєнний стан — це особливий правовий режим в Україні або в окремих її місцевостях, який уводять у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

На територіях, де введено воєнний стан, може бути утворено тимчасові державні органи — *військові адміністрації*. Рішення про це ухвалює Президент України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування.

Воєнний стан на всій території України, в окремих її місцевостях припиняється після закінчення строку, на який його було введено. Однак і до закінчення такого строку Президент України може прийняти указ про його скасування за умови усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Правовий статус та обмеження прав і свобод громадян, прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану визначають стаття 64 Конституції України та положення Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Рішення щодо обмеження прав і свобод громадян ухвалює військове командування спільно з іншими органами влади.

Уведення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого поводження, приниження людської гідності або покарання. Будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади тягнуть за собою відповідальність згідно із законом.

ДІЄМО РАЗОМ

На основі витягу зі статті схематично зобразіть порядок введення правового режиму воєнного стану.

Із Закону України «Про правовий режим воєнного стану»

Стаття 5. Порядок введення воєнного стану

1. Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президентові України подає Рада національної безпеки і оборони України.
2. У разі прийняття рішення щодо необхідності введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України видає указ про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях і негайно звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проект закону.
3. Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, підлягає негайному оголошенню через засоби масової інформації або оприлюдненню в інший спосіб.
4. У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання та розглядає питання щодо затвердження указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях...

2 Права і свободи людини та громадянина за воєнного стану

В умовах воєнного стану права людини і громадянина можуть бути частково обмежені. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає, що запровадження таких обмежень є тимчасовим і необхідним заходом. Повноваження щодо запровадження заходів, які можуть призводити до обмежень прав, отримують військове командування разом із військовими адміністраціями. Адже в умовах війни швидкість при-

йняття рішень і чітка військова ієрархія є надважливими для ефективної оборони.

Обмеження можуть стосуватися, наприклад, свободи пересування, перевірки документів, заборони мирних зібрань, діяльності певних політичних партій і організацій.

У сфері праці допускається введення трудової повинності, тобто залучення працівників або цивільних осіб до суспільно-корисних та військово-оборонних робіт. Також можуть бути змінені певні положення трудового законодавства, зокрема щодо тривалості робочого часу та підстав для звільнення. Однак для працівників зберігаються такі гарантії, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, урахування стану здоров'я особи.

Право власності в умовах воєнного стану теж може зазнавати обмежень. Для забезпечення загальної безпеки та оборони держава може примусово відчужувати або вилучати майно фізичних та юридичних осіб із обов'язковою компенсацією його вартості, яка здійснюється протягом п'яти років. Рішення про примусове відчуження ухвалює військове командування за погодженням з місцевою владою та з обов'язковим складанням акту й оцінкою майна. А от якщо майно збереглося після скасування воєнного стану, то колишній власник може вимагати його повернення через суд, однак тоді він має повернути отриману компенсацію.

В умовах воєнного стану держава гарантує власникам право захищати своє право власності, зокрема і через звернення до суду.

Згідно з Конституцією України низка прав і свобод навіть в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені. Це, наприклад, право на: життя, свободу та особисту недоторканність, звернення до органів державної влади, житло, шлюб та сім'ю, судовий захист, відшкодування збитків, завданих органами державної влади та ін.

За захистом своїх законних прав та інтересів фізична чи юридична особа може звернутися до підрозділів Національної поліції, прокуратури, Служби безпеки України, інших органів влади, які працюють у місцевості, де введено воєнний стан, а також до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та міжнародних установ.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Поверніться до складеного вами переліку прав і свобод, які згідно частини другої статті 64 Конституції України не підлягають обмеженню в період дії правового режиму воєнного стану (с. 67). На прикладі одного права поясніть, чому воно не може бути обмежене.
2. Розгляньте інфографіку на с. 71. Перелічіть заходи, запроваджувані органами державної влади під час правового режиму воєнного стану. Чому, на вашу думку, в цей період заборонено змінювати Конституцію України?

Воєнний стан

особливий правовий режим, що ввдиться в разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності

Вводиться на всій території України або в окремих її місцевостях указом Президента, що підлягає затвердженню Верховною Радою

Триває без обмежень (поки Президент за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України не скасує відповідним указом)

Можуть запроваджуватися такі заходи:

- трудова повинність
- особливий режим в'їзду й виїзду, обмеження свободи пересування
- нормоване забезпечення товарами, ліками
- комендантська година
- надання громадянами житла для тимчасового розміщення військовослужбовців
- вилучення в будь-кого (від громадян до міністерства) будь-якого майна для потреб оборони
- вилучення в громадян вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів
- евакуація населення та підприємств з небезпечних зон
- використання потужностей підприємств, установ для потреб оборони
- охорона об'єктів, які забезпечують життєдіяльність населення
- перевірка документів, огляд особистих речей, транспорту, житла
- повний контроль над засобами зв'язку, радіо, телебаченням

Заборонено

- зміна Конституції України
- проведення будь-якого виду виборів
- проведення всеукраїнських і місцевих референдумівё
- проведення страйків
- торгівля зброєю
- зміна місця проживання призовникам та військовозобов'язаним без відома військового командування

3 Механізми захисту прав і свобод людини та громадянина

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

До кого / якого органу можна звернутися в разі порушення прав і свобод людини та громадянина? Які механізми захисту прав і свобод існують в Україні? Яку роль у цьому процесі відіграють суди? Які є міжнародні органи / організації, що захищають права людини?

Реалізація прав і свобод людини та громадянина потребує їх дієвого захисту. Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права й свободи від порушень і протиправних посягань. Захист прав можна здійснювати різними шляхами, і людина вільна у виборі будь-якого з них. Механізми захисту прав і свобод людини та громадянина уналежнюють право на захист, форми й способи захисту прав, процес і порядок звернення до відповідних органів. Їх поділяють на національний (внутрішньодержавний) захист та міжнародний захист.

Національні механізми захисту прав і свобод людини — це сукупність передбачених національним законодавством інструментів і можливостей, які кожна людина може використати для захисту своїх прав.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

Судовий захист	Оскарження в суді рішень, дій / бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб
Адміністративний захист	розгляд звернень громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування
Омбудсман	незалежна інституція, що сприяє захисту прав і свобод людини, розглядає звернення та вживає заходів для поновлення порушених прав
Громадські організації	адвокаційна діяльність, взаємодія з державними органами, моніторинг дотримання прав людини державними органами, юридична допомога особам, права яких порушені, просвітницька робота

Забезпечення прав і свобод людини та громадянина більшою мірою залежить від механізмів захисту на національному рівні. Вони є ключовими в державі. Однак коли вичерпано всі внутрішні засоби, а відповідного захисту порушених прав не забезпечено, можна скористатися міжнародними механізмами захисту прав і свобод людини. Стаття 55 Конституції України надає право кожному після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом / учасником яких є наша держава.

Міжнародні механізми захисту прав і свобод людини — це система міжнародних органів і організацій, що сприяють дотриманню й захисту прав і свобод людини на міжнародному рівні, їх відновленню у випадку порушення.

Ці органи й організації бувають:

міждержавними, наприклад, Міжнародний суд ООН, Рада з прав людини ООН, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), Комітет з прав дитини ООН, Рада Європи, Європейський суд з прав людини та багато інших;

неурядовими, серед яких: екологічні, наприклад, Грінпіс (Greenpeace), Комісія з освіти та комунікації (CEC); правозахисні, наприклад, Міжнародна федерація з прав людини (FIDH), Всесвітня організація боротьби проти тортур (OMCT); соціальні, наприклад, Червоний Хрест (Red Cross), Карітас (Caritas) та ін.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Пригадайте визначення поняття «права людини».
Проаналізуйте наведені ситуації з огляду на наявність / відсутність у них порушень прав людини. Визначте, до яких механізмів захисту прав і свобод людина може звернутися в кожному випадку. Поясніть свій вибір.

1. *Заступник голови місцевої державної адміністрації відмовляє в наданні публічної інформації, на яку громадянин має право.*
2. *Поліцейський безпідставно зупинив і незаконно затримав громадянина.*
3. *Відома блогерка на своїй сторінці опублікувала інформацію приватного характеру про знаного в країні політичного діяча.*
4. *Представники громадського об'єднання вважають, що новий закон, ухвалений парламентом, порушує низку конституційних прав і свобод громадян.*

2. Проаналізуйте інфографіку на с. 74. Учасників опитування просили визначити найдієвіші, на їхню думку, способи захисту прав людини.
Уявіть, що ви:

а) учасник / учасниця такого опитування. Як би відповіли ви?

б) організатор опитування. Чи розширили б ви перелік способів захисту прав людини та громадянина? Обґрунтуйте свою думку.

Чи вважаєте ви дієвим способом захист прав людини шляхом звернення до медіа? Чому?

Уявлення про ефективні способи захисту прав людини. 10 основних способів

(за даними загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва)

	2016	2018	2020
Звернення у засоби масової інформації	27.8	23.1	23.3
Звернення до суду	16.2	21.1	20.9
Звернення до Європейського суду з прав людини	19.3	18.6	19.6
Звернення до родичів, пошук потрібних знайомств	16.3	15.0	16.0
Звернення до поліції	14.0	18.1	15.4
Звернення до прокуратури	8.4	15.1	14.3
Звернення до міжнародних організацій	12.7	13.4	13.1
Звернення до адвоката, до системи безоплатної правової допомоги	–	8.1	12.8
Звернення до Президента	5.7	7.6	8.9
Звернення до неурядових правозахисних організацій	6.9	6.3	8.5

4 Уповноважений Верховної Ради з прав людини

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Хто такий омбудсман? Якими компетенціями наділений Уповноважений з прав людини Верховної Ради України? Коли варто звертатися до нього по допомогу?

Слово шведського походження «омбудсман» означає «представник». Особа на цій посаді здійснює контроль за дотриманням прав людини. В Україні це **Уповноважений Верховної Ради з прав людини**. Він здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини та громадянина і захист прав кожного на території України та в межах її юрисдикції (визначеної законом компетентності).

Питання, пов'язані з Уповноваженим, регулює Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

МЕТА ПАРЛАМЕНТСЬКОГО КОНТРОЛЮ, ЯКИЙ ЗДІЙСНЮЄ УПОВНОВАЖЕНИЙ ВЕРХОВНОЇ РАДИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

1) захист прав і свобод людини та громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України

2) дотримання прав і свобод людини та громадянина державними органами та органами місцевого самоврядування

3) запобігання порушенням прав і свобод людини та громадянина; сприяння їх поновленню

4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини та громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі

5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини та громадянина

6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод

7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу

Призначає на посаду і звільняє з посади Уповноваженого Верховна Рада України таємним голосуванням. Він щорічно доповідає парламенту про стан дотримання прав і свобод людини в Україні.

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів і посадових осіб та не підміняє їх (наприклад, суд). Він розглядає звернення громадян у разі порушення їхніх прав і свобод державними органами й посадовими особами, може відкривати провадження за власною ініціативою та проводити перевірки діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування. Уповноважений також має право подавати позови до суду в інтересах осіб, які не можуть самостійно захистити свої права, наприклад, через свій фізичний стан, неповноліття або похилий вік.

Право звернутися до Уповноваженого у випадках порушень з боку органів державної влади / місцевого самоврядування, їх посадових осіб, юридичних та фізичних осіб має як громадянин України, так і іноземець або особа без громадянства. Письмову заяву слід подати протягом року (інколи двох років) з моменту виявлення порушення прав.

ДІЄМО РАЗОМ

1. На основі фрагменту статті дайте відповідь на запитання: *Чому, на вашу думку, закон встановлює доволі високі вимоги до кандидата на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?*

Із Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини»

Стаття 5. Вимоги до кандидата на посаду Уповноваженого та призначення на посаду Уповноваженого

... Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні...

2. Проведіть мінідослідження «Інші омбудсмани в Україні» за поданим планом.

План

1. Знайдіть інформацію про існування в Україні інших уповноважених, крім Уповноваженого Верховної Ради з прав людини (наприклад, Уповноважений із захисту державної мови, освітній омбудсман тощо).
2. Оберіть одного омбудсмана з тих, про кого вдалося дізнатися, й наведіть приклади його повноважень.
3. Обґрунтуйте, чому, на вашу думку, було введено цю посаду. Якою є користь від діяльності цього омбудсмана для суспільства?

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Воєнний стан — це особливий правовий режим в Україні або в окремих її місцевостях, який уводять у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Міжнародні механізми захисту прав і свобод людини — це система міжнародних органів і організацій, що діють з метою забезпечення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення.

Національні механізми захисту прав і свобод людини — це сукупність передбачених національним законодавством інструментів і можливостей, які кожна людина може використати для захисту своїх прав. Такі інструменти й можливості загалом передбачені в Конституції України.

Уповноважений Верховної Ради з прав людини — це посадова особа, яка здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Що таке воєнний стан? Для чого його вводять?
2. Які права і свободи людини та громадянина можуть бути обмежені в період дії воєнного стану? А які не підлягають обмеженню?
3. У чому важливість існування механізмів захисту прав і свобод людини та громадянина? Якими вони бувають?
4. Хто такий Уповноважений Верховної Ради з прав людини?
5. Які завдання Уповноваженого з прав людини, на вашу думку, є основними?
6. Чи є важливою, на вашу думку, для захисту прав і свобод людини ініціативна (активна) позиція самої людини? Чому?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Відкрий **е-додаток**. Переглянь фрагмент відео (10.2). У чому різниця між обмеженням і порушенням прав людини?
2. Виконай завдання в формі таблиці, використовуючи статтю 64 Конституції України: проаналізуй основні права і свободи на предмет, чи можуть вони бути обмежені в умовах дії правового режиму воєнного стану. В комірках третьої колонки зазнач, яким чином держава (наприклад, через комендантську годину або перевірку документів) використовує обмеження прав для забезпечення безпеки суспільства.

Категорія права	Приклад права / свободи	Можливість обмеження за воєнного стану (так / ні)
АБСОЛЮТНІ	Право на життя	
	Право на людську гідність	
	Право не бути підданим катуванню	
ВІДНОСНІ (можуть бути обмежені)	Свобода пересування	
	Право на мирні зібрання й мітинги	
	Таємниця листування й телефонних розмов	
	Право на працю та страйк	

3. На сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в розділі «Заявнику» дізнайся, яку інформацію потрібно надати для подання письмової заяви. Напиши короткий алгоритм дій, за яким особа має звертатися до Уповноваженого. Чи важливо, на твою думку, дотримуватися алгоритму? Чому?

Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до **§10 (10.3, 10.4)**.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН

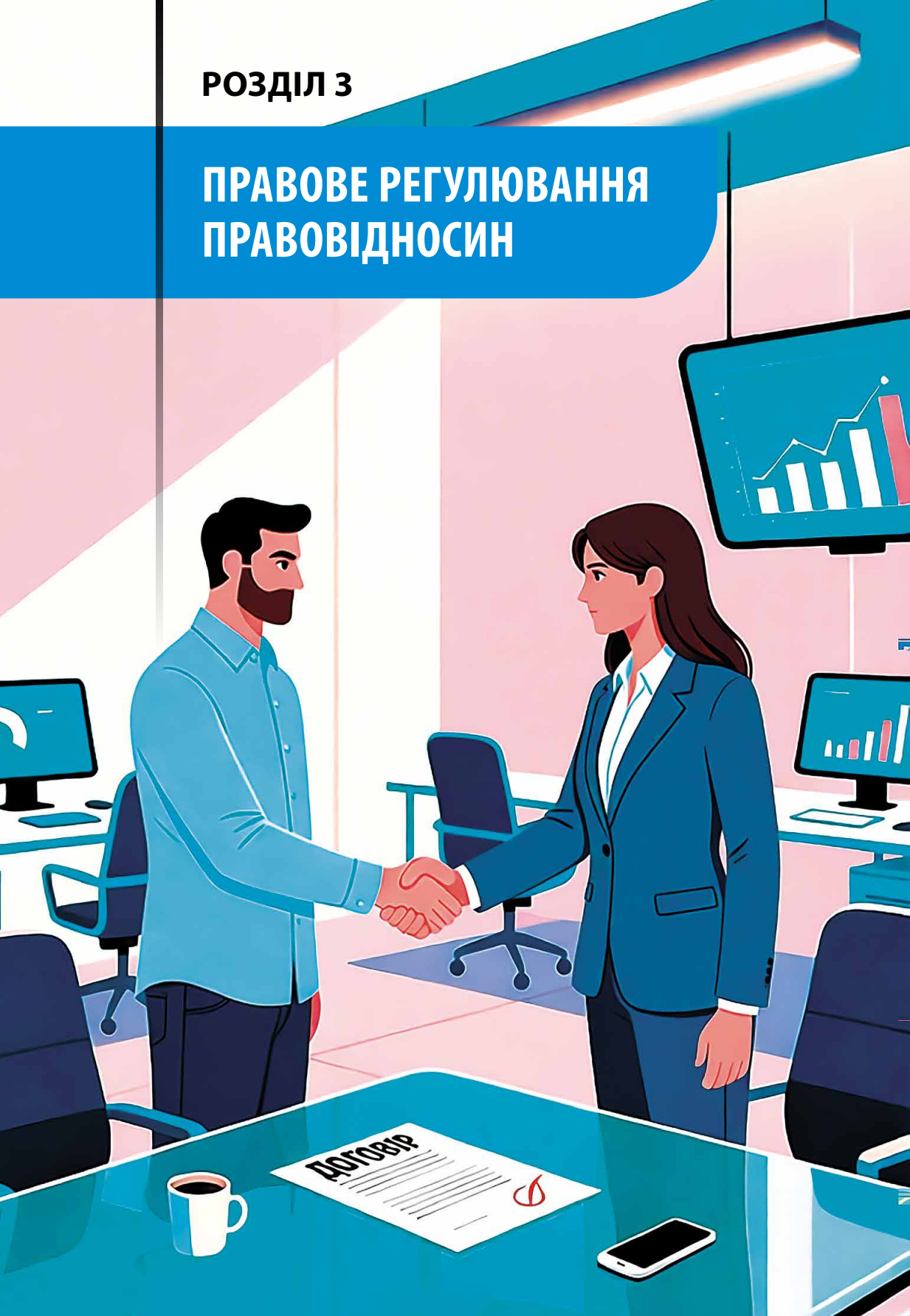

§ 11–12 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН

? Які відносини є цивільними і як держава їх врегульовує

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте, що таке правовідносини. Якими вони бувають? Чим цивільні відносини, на вашу думку, відрізняються від інших видів правовідносин?

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте титульну ілюстрацію до заняття. Спираючись на неї та власний досвід, укажіть, які відносини (з приводу чого вони виникають) унормовує цивільне право. Наведіть приклади відповідних життєвих ситуацій.

1 Цивільні відносини як різновид правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Сформулюйте назву підпараграфа у формі кількох запитань. На основі тексту дайте на них відповіді.

Цивільне право є однією з найважливіших галузей права України. Воно регулює відносини приватного характеру, в які ми вступаємо, наприклад, коли купуємо товар, оплачуємо послуги, поповнюємо рахунок мобільного телефону, користуємося громадським транспортом, винаймаємо житло,

успадковуємо майно, створюємо роботи в галузі науки, літератури й мистецтва тощо. Такі відносини унормовує *цивільне законодавство*.

Основним джерелом цивільного права й основним актом цивільного законодавства є *Цивільний кодекс України*. Це найбільший за обсягом нормативно-правовий акт. Він складається з шести книг: перша розкриває загальні положення про фізичну і юридичну особу, господарські товариства, об'єкти цивільних прав (речі, майно, цінні папери, нематеріальні блага), правочини та представництво; друга врегульовує особисті немайнові права фізичної особи; третя стосується права власності й інших речових прав; четверта врегульовує право інтелектуальної власності; п'ята присвячена зобов'язальному праву (зокрема, договорам); шоста містить норми спадкового права.

Цивільні відносини поділяють на майнові та особисті немайнові. *Майнові відносини* пов'язані з набуттям, володінням, користуванням і розпорядженням майном (речами). Вони мають економічний зміст, як, наприклад, право власності на будинок чи транспортний засіб. А *особисті немайнові відносини* виникають щодо нематеріальних благ і переважно не мають економічного підґрунтя. Їх поділяють на два види:

Усі цивільні відносини ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні й майновій самостійності їх учасників.

ДІЄМО РАЗОМ

Наведіть 2–3 приклади ситуацій, в яких особи вступають у цивільно-правові відносини різних видів. Доведіть, що учасники цих відносин є юридично рівними, вільно виявляють свою волю та є самостійними з майнового боку.

2 Структура (склад) цивільно-правових відносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Пригадайте склад правовідносин. Схарактеризуйте елементи структури цивільно-правових відносин, спираючись на схему. Визначте їх особливості.

Склад цивільно-правових відносин		
Суб'єкти (учасники)	*Об'єкти*	*Зміст*
1) суб'єкти приватного права: • фізичні особи • юридичні особи **2)** суб'єкти публічного права: • держава Україна • Автономна Республіка Крим • територіальні громади • іноземні держави • інші суб'єкти публічного права	**1)** матеріальні блага: • речі, гроші, цінні папери • цифрові речі • майнові права • роботи й послуги тощо **2)** нематеріальні блага: • результати інтелектуальної, творчої діяльності • інформація • особисті немайнові блага	• суб'єктивні цивільні права • суб'єктивні цивільні обов'язки

Фізичною особою в цивільних відносинах є людина, а юридичною — організація, створена й зареєстрована в установленому законом порядку. Їх основна характеристика — це *цивільна правосуб'єктність* — здатність бути учасником цивільних відносин, тобто носієм визначених суб'єктивних цивільних прав та обов'язків. Складниками цивільної правосуб'єктності є цивільна правоздатність, цивільна дієздатність та деліктоздатність.

Цивільна правоздатність фізичної особи — це здатність мати цивільні права та обов'язки. Всі фізичні особи є рівними у цій здатності. Цивільна правоздатність виникає з народження фізичної особи й припиняється з її смертю або оголошенням судом померлою. **Цивільною дієздатністю** фізичної особи є здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також створювати для себе цивільні обов'язки і самостійно їх виконувати. А от здатність нести відповідальність у разі їх невиконання називається **деліктоздатністю**.

Види та обсяг цивільної дієздатності фізичної особи		
Вид	*Вік*	*Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи*
Часткова цивільна дієздатність	Фізична особа до 14 років (малолітня особа)	Має право: • самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, які задовольняють побутові потреби особи, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку і стосуються предмета, який має невисоку вартість;

Види та обсяг цивільної дієздатності фізичної особи		
Вид	*Вік*	*Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи*
		• здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Не несе відповідальності за завдану нею шкоду.
Неповна цивільна дієздатність	Фізична особа від 14 до 18 років (неповнолітня особа)	Окрім правочинів, передбачених для малолітньої особи, має право самостійно: • розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; • здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; • бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами; • укладати договір банківського вкладу і розпоряджатися грошовими коштами на цьому рахунку, внесеними нею на своє ім'я; • укладати договір про отримання електронних довірчих послуг. Особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону та / або за згодою батьків (усиновлювачів) / піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник.
Повна цивільна дієздатність	Фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття)	Має право самостійно укладати всі види правочинів. Самостійно несе цивільно-правову відповідальність у повному обсязі. У разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу.

Жодну фізичну особу не можна позбавити цивільної правоздатності. Натомість її цивільна дієздатність може бути обмежена з підстав, встановлених законом, а за станом психічного здоров'я суд може визнати фізичну особу недієздатною.

Основною характеристикою *об'єктів цивільних відносин* є те, що вони можуть існувати в матеріальному світі та / або цифровому середовищі. Це зумовлює їх форму, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них.

Зміст цивільно-правових відносин охоплює суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки.

ЗМІСТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

суб'єктивне цивільне право	**суб'єктивний цивільний обов'язок**
• належить учаснику цивільних відносин • визначає його правомочність (міру дозволеної законом поведінки) на вчинення певних дій щодо об'єкта цивільних відносин	• встановлена законом міра належної поведінки зобов'язаного учасника цивільних відносин • визначає, як суб'єкт має діяти / утримуватися від певних дій щодо об'єкта цивільних відносин
приклади: право особи самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією, іншими доходами; здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, бути учасником / засновником юридичних осіб; укладати договір банківського вкладу (рахунку), розпоряджатися вкладом, внесеним на своє ім'я	*приклади:* обов'язок орендаря вносити плату за договором оренди; обов'язок покупця сплатити продавцю ціну, встановлену у договорі купівлі-продажу; обов'язок не завдавати майнову та/або моральну шкоду й відшкодовувати збитки в разі її завдання

Для набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, особи вчиняють певні дії, які називають **правочинами**. Вони можуть бути односторонніми (наприклад, заповіт чи довіреність) та двосторонніми / багатосторонніми (наприклад, договір).

ДІЄМО РАЗОМ

1. Сформулюйте 2–3 запитання до статті Цивільного кодексу України й дайте на них відповіді. Що таке, на вашу думку, псевдонім?

З Цивільного кодексу України

Стаття 28. Ім'я фізичної особи

1. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям.

Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не випливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

2. При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без зазначення імені.

3. Ім'я фізичній особі надається відповідно до закону.

2. Проаналізуйте наведені ситуації й поясніть, чи діяли фігуранти відповідно до норм цивільного права.

1) *19-річна Марина переїхала в інше місто і винайняла там квартиру.*

2) *13-річна Назар за власним бажанням подарував другу настільну гру.*

3) *14-річна Єва з дозволу батьків купила в сусіда книгу.*

4) *Одружений 17-річний Олег придбав без відома своїх батьків мотоцикл.*

3 Особисті немайнові права фізичної особи

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Пригадайте із занять з історії, громадянської освіти, правознавства відомі вам права та свободи людини і громадянина. Які з цих прав, на вашу думку, належать до особистих немайнових прав фізичної особи? Які ще є особисті немайнові права? Поверніться до цих запитань після опрацювання тексту.

Кожна фізична особа має *особисті немайнові права*, які належать їй від народження (наприклад, право на життя чи ім'я) або за законом (наприклад, право на місце проживання чи на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації). Ці права не мають економічного змісту. Вони тісно пов'язані з фізичною особою. Вона володіє ними довічно, не може відмовитися від них чи бути позбавлена цих прав.

Особисте немайнове право — це можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Особисті немайнові права бувають:

ті, які *забезпечують природне існування фізичної особи* (це, наприклад, право на: життя; усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю; охорону здоров'я; таємницю про стан здоров'я; свободу; особисту недоторканність; донорство; сім'ю; опіку / піклування; безпечне для життя і здоров'я довкілля та ін.);

ті, які *забезпечують соціальне буття фізичної особи* (це, наприклад, право на: ім'я, його зміну та використання; повагу до гідності та честі; недоторканність ділової репутації; індивідуальність; особисте життя та його таємницю; інформацію; свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; місце проживання; недоторканність житла; вибір роду занять; свободу пересування; свободу об'єднання; мирні зібрання та ін.).

Повнолітні та дієздатні фізичні особи самостійно здійснюють ці права. А от права малолітніх та неповнолітніх осіб або осіб, обмежених у дієздатності чи визнаних недієздатними судом, в їхніх інтересах здійснюють батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники.

ДІЄМО РАЗОМ

Виконайте завдання, обравши один з варіантів.

Варіант I

1. На основі положень статей 281–293 Цивільного кодексу України розкрийте зміст 2–4 особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування фізичної особи. Результати роботи викладіть у формі таблиці.
Текст Цивільного кодексу ви знайдете в **е-додатку** за посиланням (11–12.1)

Право / стаття ЦКУ	Зміст права
Стаття 281. Право на життя	
Стаття 282. Право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю	
…	
…	

2. Наведіть 2–3 приклади ситуацій, в яких реалізовано / не реалізовано / порушено певне особисте немайнове право, що забезпечує природне існування фізичної особи.

Варіант II

1. На основі положень статей 294–315 Цивільного кодексу України розкрийте зміст 2–4 особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття фізичної особи. Результати роботи викладіть у формі таблиці.
Текст Цивільного кодексу ви знайдете в **е-додатку** за посиланням (11–12.1).

Право / стаття ЦКУ	Зміст права
Стаття 294. Право на ім'я	
Стаття 295. Право на зміну імені	
…	
…	

2. Наведіть 2–3 приклади ситуацій, в яких реалізовано / не реалізовано / порушено певне особисте немайнове право, що забезпечує соціальне буття фізичної особи.

4 Право власності

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке право власності? Як наведена ілюстрація пов'язана з темою підпараграфа? Які речі (майно) можуть бути у власності фізичної особи? Які є у вашій власності? Що означає бути власником? Які правомочності є у власника?
Поверніться до цих запитань після опрацювання підпараграфа. Що нового ви дізнались про право власності?

Усі речі (майно), що існують, комусь належать. Напевно, немає жодної людини в світі, яка не була б власником бодай чогось. **Право власності** — це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

ЗМІСТ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Право володіння	Можливість фактичного панування власника над майном, можливість мати в себе певну річ
Право користування	Можливість добування корисних властивостей речі для задоволення потреб власника / інших осіб
Право розпорядження	Можливість власника визначати фактичну (наприклад, знищення) та юридичну (наприклад, передача іншій особі) долю речі (майна)

Зазначені три правомочності має лише власник. Інші особи (не власники) можуть володіти й користуватися цими речами (майном), однак не мають права розпоряджатися ними. Малолітні або неповнолітні особи можуть бути власниками будь-якого майна, однак право розпоряджатися ним вони набувають з досягненням повноліття або набуття повної дієздатності на визначених законом підставах.

Речі (майно) можуть перебувати: у *приватній* власності (наприклад, фізична особа може володіти житловим будинком чи транспортним засобом); *комунальній* власності (наприклад, територіальній громаді можуть належати земельні ділянки, приміщення освітніх закладів, комунальні підприємства тощо); *державній* власності (наприклад, нашій державі належать надра). Користуватися майном, що перебуває в державній чи комунальній власності, для задоволення своїх потреб може будь-яка людина. А от розпоряджатися ним у першому випадку будуть органи державної влади, у другому — органи місцевого самоврядування.

Способи набуття права власності можуть бути первинними (створення речі, коли до того річ не мала власника) й похідними (відчуження речі на користь нового власника). Однією з основних підстав набуття права власності є правочини, зокрема договори.

Майно, яке перебуває у власності двох або більше осіб (співвласників), належить їм на праві спільної власності (спільне майно). Спільна власність буває спільною частковою (визначено частки кожного співвласника) та спільною сумісною (без визначення таких часток). Наприклад, майно подружжя або батьків і дітей — спільна сумісна власність, тому кожен із них має однакові права на таке майно. Натомість майно учасників господарського товариства належить їм на правах спільної часткової власності, тобто кожен з учасників має в ньому частку, яка пропорційна його внеску в майно товариства. Право спільної власності співвласники реалізують за взаємною згодою.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Ознайомтесь зі змістом статті 346 «Підстави припинення права власності» Цивільного кодексу України (відкрийте **е-додаток** і скористайтеся посиланням (11–12.1). Дайте відповідь на запитання: *Які є підстави припинення права власності?* Проілюструйте кілька підстав прикладами.

2. На основі змісту статей 13 Конституції України та 386 Цивільного кодексу України висловіть думку щодо важливості захисту права власності. Як характеризує державу Україну те, що в ній забезпечується захист права власності?

З Конституції України

Стаття 13. ... Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

З Цивільного кодексу України

Стаття 386. Засади захисту права власності

1. Держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності.

2. Власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню.

3. Власник, права якого порушені, має право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди.

5 Договори та їх види

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

У підпараграфі 2 зазначено, що договір є різновидом правочину. Висловіть припущення, які суб'єктивні цивільні права та обов'язки можуть виникати у сторін договору купівлі-продажу, оренди, позики. Поверніться до ваших міркувань після опрацювання тексту. Що нового про договори ви дізналися?

Договір — це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Наприклад, за договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму; за договором міни (бартеру) кожна зі сторін зобов'язується передати другій стороні у власність один товар в обмін на інший; за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність.

Договір називають *одностороннім*, коли одна сторона бере на себе обов'язок перед другою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а друга наділена лише правом вимоги, без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони. *Двостороннім* є договір, в якому права та обов'язки мають обидві його сторони. А от якщо договір укладається більш як двома сторонами, він є *багатостороннім*.

Договірні відносини ґрунтуються на певних принципах. Насамперед, це принцип свободи договору: сторони вільні в укладенні договору, визначенні його умов і виборі іншої сторони з урахуванням вимог цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності й справедливості. За згодою сторін (якщо інше не встановлено договором / законом) договір можна змінити або розірвати. Важливим є ще один принцип — обов'язковість договору для виконання сторонами.

Зміст договору становлять його умови (пункти). Частину з них визначають сторони (наприклад, це предмет договору, строк і ціна), а частина є обов'язковими відповідно до цивільного законодавства. Якщо сторони досягли згоди з усіх основних умов, договір вважається укладеним і набирає чинності.

Договір може бути укладений у будь-якій формі — усній, письмовій чи за допомогою інформаційно-комунікаційних систем, може посвідчуватися нотаріально або ні. Наприклад, у письмовій формі укладають договори найму транспортного засобу, а в письмовій нотаріально посвідченій формі — договори купівлі-продажу земельної ділянки, житлового будинку (квартири).

ДІЄМО РАЗОМ

Ознайомтесь зі змістом частини першої статей 698 (Договір роздрібної купівлі-продажу), 715 (Договір міни), 759 (Договір найму) Цивільного кодексу України (скористайтеся посиланням 11–12.1 у **е-додатку**). Які суб'єктивні цивільні права та обов'язки виникають у сторін за цими договорами? Оформіть результати роботи в формі таблиці чи невеликої презентації. Доберіть до аналізованих видів договорів піктограми.

6 Спадкування: як вирішується доля майна

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Як питання спадкування пов'язане з питаннями права власності? Чому заповіт вважають одностороннім правочином? Для чого необхідне правове врегулювання відносин спадкування?

Цивільне законодавство регулює й долю майна, що залишається після смерті власника. **Спадкуванням** називають перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). До *складу спадщини* входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент її відкриття і не припинилися внаслідок його смерті.

Спадкодавець — це фізична особа, яка померла та мала права і обов'язки, що можуть бути передані в спадщину. *Спадкоємцями* можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця й народжені після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути також юридичні особи — такі як держава, територіальні громади, благодійні організації тощо.

У Цивільному кодексі України передбачено підстави усунення особи від права на спадкування (наприклад, умисне позбавлення нею життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя).

Існує два види спадкування — *за заповітом* або *за законом*.

Заповіт — це особисте розпорядження фізичної особи (заповідача) на випадок своєї смерті. Право на укладання заповіту має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Таке право вона здійснює лише особисто.

Спадкоємцями заповідач може призначити одну або кілька фізичних осіб, незалежно від того, чи є в нього з цими особами сімейні чи родинні відносини. Він може й позбавити права на спадкування будь-кого зі спадкоємців за законом. Не можуть бути позбавлені права на спадкування лише особи, які мають право на обов'язкову частку в спадщині.

Якщо за життя фізична особа не уклала заповіт, спадкування здійснюється за законом: спадкоємці одержують право на спадкування почергово. Черги спадкоємців — це встановлений законом порядок, за яким спадщина розподіляється між родичами (утриманцями) померлої особи. Цивільний кодекс України визначає п'ять черг спадкоємців за законом. Кожна наступна черга має право на спадщину лише в разі відсутності спадкоємців попередньої черги або якщо вони не прийняли спадщину.

Спадкоємець має право прийняти або відмовитися від спадщини. Для прийняття спадщини встановлено строк у шість місяців, що починається з часу відкриття спадщини.

ДІЄМО РАЗОМ

Опрацюйте витяг зі статті 1241 «Право на обов'язкову частку у спадщині» Цивільного кодексу України й поясніть, що таке «обов'язкова частка у спадщині», що до неї зараховують і хто має на неї право.

1. Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка)...
2. До обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця...

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Договір — домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Заповіт — особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті щодо всіх прав та обов'язків, які належали їй на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок смерті.

Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Правочин — дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Спадкодавець — фізична особа, яка померла та мала права і обов'язки, що можуть бути передані у спадщину.

Спадкування — перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Цивільна дієздатність — здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, створювати для себе цивільні обов'язки і самостійно їх виконувати, а також нести відповідальність у разі їх невиконання (деліктоздатність).

Цивільна правоздатність — здатність особи мати цивільні права та обов'язки.

Цивільна правосуб'єктність — здатність особи бути учасником цивільних відносин, тобто носієм визначених суб'єктивних цивільних прав та обов'язків.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Які відносини є цивільними?
2. Що входить у зміст цивільно-правових відносин?
3. Які є види особистих немайнових прав фізичної особи?
4. Що таке правочин?
5. Що означає бути власником? Які правомочності він має?
6. Що таке договір? Наведіть приклади цивільних договорів.
7. Про які умови договору сторони мають обов'язково домовитися?
8. Як відбувається спадкування?
9. Що є першочерговим — спадкування за заповітом чи за законом? Чому?
10. Поверніться до ключового питання заняття й дайте на нього відповідь.

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Сформулюй короткий висновок про важливість врегулювання особистих немайнових прав фізичної особи нормами цивільного права.
2. Проаналізуй 1–2 дні свого життя (зокрема й інформаційний простір навколо). В які договірні відносини ти вступав / вступала? Укладання яких договорів спостерігав / спостерігала? Коротко презентуй цю інформацію класу.
3. Проведи мінідослідження «Я — власник / власниця», відповівши на запитання:
   - Якими речами (майном) ти володієш особисто?
   - Які твої речі (майно) перебувають у спільній власності (наприклад, з батьками)?
   - На яких підставах в тебе виникло право власності на ці речі (майно)?
   - Якими речами (майном), що перебувають в чужій власності, ти користуєшся? Кому належать ці речі (майно)?
   - Узагальнені результати дослідження презентуй класу.

Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до **§11–12 (11–12. 2, 11–12.3).**

§ 13 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

Які відносини є сімейними і як держава їх врегульовує

ОБГОВОРІТЬ

Поясніть, як ви розумієте поняття «сім'я». Яку роль вона відіграє в житті людини й суспільства? Чи потрібно врегульовувати сімейні відносини правом?

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте титульну ілюстрацію до заняття. Які відносини унормовує сімейне право? З приводу чого вони виникають? Чи регулює сімейне право, на вашу думку, інші, не зображені тут відносини? Сформулюйте остаточний висновок наприкінці заняття.

1 Сімейні відносини як різновид правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Чим сімейні відносини відрізняються від інших видів правовідносин? На підставі чого створюється сім'я? Як пов'язані між собою поняття «сім'я» та «шлюб»?

Сім'я, родина — підвалини буття й майбутнього людини, первинний та основний осередок суспільства, найважливіша людська спільнота. Через сім'ю змінюються покоління людей, у ній людина народжується, через неї продовжує рід. У сім'ях діти опановують соціальні норми, формують власну систему цінностей, навчаються відповідальності.

Право на створення сім'ї — одне з найважливіших прав людини. Тому велику увагу сім'ї, сімейним відносинам приділяють і держава, і міжнародна спільнота. Наприклад, у Європейській Конвенції з прав людини закріплене право на створення сім'ї: «Чоловік і жінка, що досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права». В національному законодавстві право на сім'ю і право кожної особи на проживання в ній закріплені в *Сімейному кодексі України* (СКУ). У ньому є положення й про те, що держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї.

Сімейні (сімейно-правові) відносини — це відносини приватного характеру, в яких перебуває кожний / кожна з нас як дитина, брат чи сестра, одне з подружжя, батько чи мати, дідусь чи бабуся. Такі відносини є предметом сімейного права. Вони охоплюють *особисті немайнові* та *майнові* відносини, що виникають зі шлюбу й належності до сім'ї. Переважну більшість цих відносин унормовує Сімейний кодекс України.

СІМЕЙНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ (СКУ) ВИЗНАЧАЄ

- засади шлюбу
- особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя
- підстави виникнення, зміст особистих немайнових і майнових прав та обов'язків батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів

СКУ РЕГУЛЮЄ СІМЕЙНІ ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ТА МАЙНОВІ ВІДНОСИНИ

- між подружжям, батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю й батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання
- між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами й сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком
- між іншими членами сім'ї, визначеними у СКУ

Якщо особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками й дітьми, іншими членами сім'ї та родичами не унормовані СКУ, вони регулюються Цивільним кодексом України. Сімейні відносини також можуть регулюватися за домовленістю (договором) між їх учасниками.

Змістом сімейних відносин є *сімейні права* та *сімейні обов'язки*. Вони тісно пов'язані з особою і не можуть бути передані будь-кому іншому або перекладені на іншу особу. Якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої сімейні права, їх здійснюють батьки, опікун або вона їх здійснює за допомогою батьків / піклувальника. Якщо особа визнана недієздатною, її сімейний обов'язок особистого немайнового характеру припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання, а майновий обов'язок недієздатної особи за її рахунок виконує опікун.

Сім'єю є **подружжя** — жінка та чоловік, які перебувають у шлюбі, спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина й чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Існують й інші підстави створення сім'ї.

Щодо дитини, то вона належить до сім'ї своїх батьків. Це правило діє і тоді, коли дитина не проживає спільно зі своїми батьками. Правовий статус **дитини** має особа до досягнення нею повноліття — 18 років.

СКУ визначає, що одинока особа також має права члена сім'ї.

ДІЄМО РАЗОМ

На основі витягу із Сімейного кодексу України назвіть принципи регулювання сімейних відносин. Поясність їх сутність і значення для врегулювання цих відносин.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 7. Загальні засади регулювання сімейних відносин

6. Жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї.

9. Сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства.

2 Шлюб: умови укладання та підстави припинення

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Поставте до тексту 3–4 запитання і обговоріть їх з однокласниками та однокласницями.

Найпоширенішою підставою створення сім'ї є шлюб. Це слово іншомовного походження в перекладі означає «обітниця / обіцянка».

Шлюб — сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Обов'язковими ознаками шлюбу є такі: це союз жінки й чоловіка; укладається для створення сім'ї; реєструється уповноваженим органом, що засвідчується Свідоцтвом про шлюб.

Державна реєстрація шлюбу встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства.

Укладання шлюбу є підставою для виникнення у жінки й чоловіка прав та обов'язків подружжя. Проживання жінки й чоловіка однією сім'єю без шлюбу, як і релігійний обряд шлюбу, не породжують прав і обов'язків подружжя.

СКУ визначає умови укладання шлюбу. Перша умова — це досягнення шлюбного віку — 18 років для жінок і чоловіків. Однак право на шлюб може бути надано за заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Сімейне законодавство не встановлює максимальної межі шлюбного віку, не надає значення різниці у віці між особами, які укладають шлюб, і не обмежує кількість шлюбів, що може взяти особа впродовж свого життя.

Умовами укладання шлюбу є також добровільність та одношлюбність. СКУ також визначає категорії осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою.

Заяву про реєстрацію шлюбу жінка й чоловік подають особисто до будь-якого органу державної реєстрації актів цивільного стану. З моменту її подання вони є нареченими. Орган державної реєстрації актів цивільного стану зобов'язаний ознайомити наречених з їхніми правами та обов'язками як майбутніх подружжя та батьків, попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Наречені зобов'язані повідомити одне одного про стан свого здоров'я. Повнолітні громадяни можуть подати заяву про реєстрацію шлюбу та зареєструвати шлюб онлайн.

Якщо наречений чи наречена відмовляється від шлюбу після подання заяви, тоді відповідно до СКУ, він / вона зобов'язаний / зобов'язана відшкодувати іншій стороні витрати, пов'язані з приготуванням до весілля.

Шлюб є правом людини, тому кожен із подружжя має право припинити шлюбні відносини.

Підстави припинення шлюбу	
смерть одного з подружжя або оголошення його померлим	розірвання шлюбу за спільною заявою подружжя / одного з них до органу державної реєстрації актів цивільного стану чи суду

Після розірвання шлюбу та одержання Свідоцтва про розірвання шлюбу або рішення суду, яке набрало законної сили, особа має право на повторний шлюб.

ДІЄМО РАЗОМ

1. На основі витягу із Сімейного кодексу України поясніть сутність основних умов укладання шлюбу.

Стаття 24. Добровільність шлюбу

1. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається.

2. Реєстрація шлюбу з особою, яка визнана недієздатною, а також з особою, яка з інших причин не усвідомлювала значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, має наслідки, встановлені статтями 38–40 цього Кодексу.

Стаття 25. Одношлюбність

1. Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі.

2. Жінка та чоловік мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу.»

2. Уявіть, що ви — суддя місцевого суду. Яке рішення ви ухвалили б у наведеній правовій ситуації?

Марія, якій 16 років, закохана в Романа, якому 20 років, і хоче одружитися з ним. Вони знайомі рік, Марія вагітна. Роман навчається на юридичному факультеті київського університету й мешкає в гуртожитку. Щовечора хлопець підробляє в піцерії офіціантом. Його батьки — пенсіонери, живуть у невеличкому селі, матеріально допомогти йому не можуть. Роман до нестями закоханий у Марію і також хоче взяти з нею шлюб. Він сподівається, що таки знайде добре оплачувану роботу й продовжить навчання заочно. А тому зароблених грошей вистачатиме для утримання майбутньої сім'ї та оплати квартири, яку вони з Марією винайматимуть. Однак поки що ані роботи, ані житла він не знайшов. Батьки Марії проти шлюбу доньки. Вони згодні, щоб вона народила дитину, обіцяють залишити доньку з немовлям у своїй квартирі й піклуватися про них. Після розмов із батьками Марія звернулася із заявою про дозвіл на шлюб до місцевого суду.

3 Права та обов'язки подружжя

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Які особисті немайнові права та обов'язки мають дружина і чоловік? Чим відрізняється право особистої приватної власності та право спільної сумісної власності подружжя на майно? Хто з подружжя і за яких умов має право на утримання?

Подружжя мають особисті немайнові й майнові права та обов'язки.

Особистими немайновими правами подружжя є: право дружини на материнство та право чоловіка на батьківство, право кожного з подружжя на повагу до своєї індивідуальності, фізичний та духовний розвиток, зміну прізвища, розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї, свободу й особисту недоторканність.

Щодо *особистих немайнових обов'язків*, то подружжя мають турбуватися про сім'ю, спільно піклуватися про побудову сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги. Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері, а дружина — повагу до батька. Дружина й чоловік відповідальні одне перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній.

ОБ'ЄКТИ ПРАВА ОСОБИСТОЇ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ ДРУЖИНИ / ЧОЛОВІКА

- майно, набуте нею / ним: до шлюбу; за час шлюбу на підставі договору дарування або в порядку спадкування; за час шлюбу за кошти, які належали їй / йому особисто
- житло, набуте нею / ним за час шлюбу внаслідок його приватизації
- земельна ділянка, набута нею / ним за час шлюбу внаслідок приватизації
- речі індивідуального користування, зокрема коштовності (навіть придбані за рахунок спільних коштів подружжя)
- премії, нагороди, здобуті за особисті заслуги
- кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй / йому належала, а також як відшкодування завданої їй / йому моральної шкоди
- виплати (страхові виплати та виплати викупних сум), одержані за договорами страхування життя та здоров'я

Майнові права та обов'язки подружжя поділяють на *права на майно* (право власності) та *права і обов'язки по утриманню*. Майно чоловіка та дружини може перебувати в її / його *особистій приватній власності* та в їхній *спільній сумісній власності*.

Суд може визнати особистою приватною власністю дружини / чоловіка майно, набуте нею / ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин. Якщо у придбання майна вкладені, крім спільних коштів, і особисті кошти дружини / чоловіка, то частка в цьому майні, відповідно до розміру внеску, є її / його особистою приватною власністю.

Якщо дружина та чоловік набули майна за час шлюбу, то воно належить їм на *праві спільної сумісної власності* незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Окрім речей індивідуального користування, кожна річ, набута за час шлюбу, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

ОБ'ЄКТИ ПРАВА СПІЛЬНОЇ СУМІСНОЇ ВЛАСНОСТІ ПОДРУЖЖЯ

- будь-яке майно, окрім виключеного з цивільного обороту (т. б. такого, що не може бути предметом угод або передаватися між суб'єктами у межах цивільно-правових відносин)
- заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя
- гроші, інше майно, зокрема гонорар, виграш, які були одержані за договором в інтересах сім'ї, укладеним одним із подружжя
- речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя

Дружина та чоловік мають рівні права на володіння, користування і розпоряджання майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними. За взаємною згодою вони мають право розділити майно, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від того, перебувають вони у шлюбі чи шлюб розірвано.

Подружжя повинні матеріально підтримувати одне одного. *Право на утримання* **(аліменти)** має той із них, який є непрацездатним та потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, встановленого законом, або є особою з інвалідністю I, II чи III групи. Аліменти можна сплачувати за згодою або їх призначає суд. Інколи право на утримання зберігається деякий час і після розірвання шлюбу.

ДІЄМО РАЗОМ

1. На основі витягу із Сімейного кодексу України визначіть, у чому полягає право дружини і чоловіка на свободу та особисту недоторканність.

Із Сімейного кодексу України

Стаття 56. Право дружини та чоловіка на свободу та особисту недоторканність

1. Дружина та чоловік мають право на вільний вибір місця свого проживання.

2. Дружина та чоловік мають право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин.

3. Кожен з подружжя має право припинити шлюбні відносини.

4. Примушування до припинення шлюбних відносин, примушування до їх збереження, в тому числі примушування до статевого зв'язку за допомогою фізичного або психічного насильства, є порушенням права дружини, чоловіка на свободу та особисту недоторканність і може мати наслідки, встановлені законом.

2. На основі витягу із Сімейного кодексу України надайте юридичну консультацію учасниці ситуації.

Олеся проживає однією сім'єю зі Степаном, але не перебуває з ним у шлюбі. Чи має вона право на квартиру, яку вони з чоловіком придбали під час спільного проживання?

Із Сімейного кодексу України

Стаття 74. Право на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі

1. Якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

4 Права та обов'язки батьків і дітей

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що є підставою виникнення прав та обов'язків матері, батька та дитини? Які особисті немайнові та майнові права та обов'язки є у батьків та дітей?

Права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, що засвідчує орган державної реєстрації актів цивільного стану. Мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебувають вони у шлюбі між собою. Діти теж мають рівні права та обов'язки щодо батьків незалежно від того, чи перебували їхні батьки в шлюбі між собою.

Батьки й діти мають особисті немайнові та майнові права і обов'язки.

Особистими немайновими обов'язками батьків є такі: вони зобов'язані забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я та невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Батьки також мають забезпечувати виховання й розвиток дитини.

БАТЬКИ ЗОБОВ'ЯЗАНІ

- виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, Батьківщини
- піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток
- забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя
- поважати дитину

БАТЬКАМ ЗАБОРОНЯЮТЬСЯ

- будь-які види експлуатації своєї дитини
- фізичні покарання дитини, а також застосування інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини

ПЕРЕДАЧА ДИТИНИ НА ВИХОВАННЯ ІНШИМ ОСОБАМ НЕ ЗВІЛЬНЯЄ БАТЬКІВ ВІД ОБОВ'ЯЗКУ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ ЩОДО НЕЇ.

Щодо виховання дитини батьки мають також і права, зокрема обирати форми й методи виховання, крім тих, які суперечать закону та моральним засадам суспільства, захищати дитину.

Батьки й дитина мають право на безперешкодне спілкування між собою, крім випадків, коли таке право обмежене законом. Здійснюючи свої права й виконуючи обов'язки, батьки мають поважати права дитини та її людську гідність, не шкодити інтересам дитини.

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ДИТИНИ

- на належне батьківське виховання
- противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї
- звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій
- звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років
- на зміну свого прізвища й (або) імені та (або) по батькові

Повнолітні дочка, син, своєю чергою, зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу.

Щодо *майнових прав*, батьки й діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна, тобто їх майно може бути роздільним. Дитина має право власності на майно, призначене для її розвитку, навчання та виховання (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо). Якщо ж майно набуте батьками й дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, воно належить їм на праві спільної сумісної власності.

До досягнення дитиною повноліття батьки зобов'язані утримувати її. Способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними або за рішенням суду. Тоді кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від заробітку (доходу) її матері, батька або у твердій грошовій сумі за вибором того з батьків або інших законних представників дитини, разом з яким вона проживає. Розмір аліментів має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини. Мінімальний гарантований розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Батьки зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину, що спричинені особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо).

СКУ передбачає обов'язок батьків утримувати і своїх повнолітніх дітей, якщо вони непрацездатні або продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги. Тоді батьки, за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу, зобов'язані утримувати дітей до досягнення ними двадцяти трьох років. Право дітей на утримання припиняється у разі припинення дітьми навчання. Своєю чергою, повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги.

Якщо батьки не виконують свої обов'язки щодо дітей належним чином, вони можуть бути позбавлені батьківських прав судом.

БАТЬКІВ МОЖУТЬ ПОЗБАВИТИ БАТЬКІВСЬКИХ ПРАВ, ЯКЩО ВОНИ

- не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування
- ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини та / або забезпечення здобуття нею повної загальної середньої освіти
- жорстоко поводяться з дитиною
- є хронічними алкоголіками або наркоманами
- вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва
- засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини

ДІЄМО РАЗОМ

1. Наведіть приклади невиконання батьками своїх обов'язків щодо виховання та розвитку дитини. На основі одного з прикладів складіть просту правову ситуацію.
2. На основі інформації підпараграфа складіть перелік прав дитини в сім'ї.

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Аліменти — це кошти або майно, які одна особа в установлених законом випадках сплачує іншій особі на її утримання.

Дитина — вид правового статусу, який має особа до досягнення нею повноліття.

Подружжя — дружина і чоловік, які офіційно перебувають у шлюбі.

Сім'я — первинний та основний осередок суспільства; сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Шлюб — сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Які відносини є сімейними? Що є їх змістом?
2. Як держава врегульовує сімейні відносини?
3. Які є підстави створення сім'ї?

4. Якими є основні ознаки шлюбу та умови його укладання?
5. Які особисті немайнові права та обов'язки мають дружина й чоловік?
6. Яке майно перебуває в особистій приватній власності дружини / чоловіка? А яке — у спільній сумісній власності подружжя?
7. Що таке аліменти?
8. Які права та обов'язки батьків і дітей є особистими немайновими?
9. Які права та обов'язки батьків і дітей є майновими?
10. Якими є основні підстави позбавлення матері, батька батьківських прав?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Склади одну просту правову ситуацію щодо запропонованої проблеми. Накресли таблицю і впиши цю ситуацію та її розв'язання.

Проблема	Ситуація	Розв'язання
Права та обов'язки батьків і дітей		

2. На основі витягів із Конституції України дай відповіді на запитання: *Як наведені статті пов'язані із темою заняття? Яких питань / підпараграфів вони безпосередньо стосуються?*

Із Конституції України

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

3. Скориставшись схемою на с. 104, назви способи влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Який спосіб, на твою думку, якнайкраще відповідає інтересам дитини?

ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ І ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

- усиновлення (прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду)
- опіка (встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років) та піклування (над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років); встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених Цивільним кодексом України
- патронат над дитиною (тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин)
- прийомна сім'я (сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування)
- дитячий будинок сімейного типу (окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейного виховання та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування)

4. Відкрий **е-додаток**. Скористайся посиланням (13.1) і дізнайся про програму «Дитина не сама…». Яке значення це має нині?

Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до **§13 (13.2, 13.3)**.

§ 14 ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

Як право забезпечує регулювання трудових відносин

ОБГОВОРІТЬ

Пригадайте, що регулює трудове право як галузь. У чому, на вашу думку, особливості трудових правовідносин? Наведіть приклади ситуацій, що підпадають під дію трудового законодавства.

ДІЄМО РАЗОМ

Уявіть, що вам уже 16 років і ви влаштовуєтеся на свою першу роботу (наприклад, помічником / помічницею в кафе, аніматором / аніматоркою в дитячому центрі, вебдизайнером-початківцем / вебдизайнеркою-початківицею).

1. Назвіть 2–3 права, які, на вашу думку, ви як працівник / працівниця маєте згідно із законом. Поясніть, чому вони для вас важливі.
2. Назвіть 2–3 обов'язки, які ви як працівник / працівниця маєте виконувати. Поясніть, чому їх виконання є важливим.
3. Запропонуйте 2–3 запитання, які ви обов'язково поставили б роботодавцю на співбесіді з працевлаштування, щоб захистити свої трудові права. Презентуйте ці запитання класу. Разом складіть їх спільний перелік.

Чи є знання положень трудового законодавства важливим для кожного / кожної, хто планує працювати? Якщо так, то чому?

1 Законодавче регулювання права на працю

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке право на працю? Чому воно є важливим? Як держава регулює трудові відносини? У чому їх особливості?

Праця відіграє надважливу роль у житті людини й суспільства. Завдяки їй суспільство існує, розвивається і вдосконалюється. За рахунок праці переважна більшість людей задовольняють власні потреби й утримують себе та свою сім'ю. Стаття 43 Конституції України закріплює **право на працю**. Це можливість людини заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Основним джерелом трудового права є Кодекс законів про працю України (КЗпП), який визначає трудові відносини всіх працівників. Існує й низка спеціальних законів, що стосуються відпусток, оплати праці, охорони праці, а також зайнятості населення (закони України «Про охорону праці», «Про оплату праці», «Про відпустки», «Про зайнятість населення» та ін.).

Основні аспекти державного регулювання трудових відносин полягають у тому, що держава:

- гарантує право на вільний вибір професії та роботи, яка реалізується шляхом укладання трудового договору;
- захищає працівників від незаконного звільнення (трудовий договір може бути припинено лише на підставах, передбачених законом);
- встановлює гарантії прав працівників щодо оплати праці, відпусток, охорони праці тощо;
- контролює через державні органи (наприклад, Державну службу України з питань праці) дотримання трудового законодавства;
- надає право на розгляд спорів між працівником та роботодавцем в судовому порядку.

Трудові правовідносини є специфічним видом правових відносин між фізичною особою та роботодавцем із приводу надання ним певного виду робіт.

Норми трудового права регулюють відносини, що виникають у процесі реалізації людиною права на працю. Такі відносини передбачають виконання роботи за наймом в інтересах роботодавця, з дотриманням правил внутрішнього трудового розпорядку та під його контролем, а також заробітну плату як оплату праці. У трудових відносинах зазвичай задіяні дві сторони — **роботодавець** і **працівник**.

СТОРОНИ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

ПРАЦІВНИК		**РОБОТОДАВЕЦЬ**	
зобов'язується виконувати роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією посадою відповідно до внутрішнього трудового розпорядку	має право на відповідні оплату й умови праці	зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату, забезпечувати умови праці, передбачені законодавством, колективним договором і угодою сторін	має право вимагати від працівника виконання трудових обов'язків

Тож держава через законодавство й систему контролю формує норми, за якими будуються відносини між роботодавцями та працівниками, забезпечуючи баланс їхніх інтересів і захист прав.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Прочитайте короткі ситуації та визначте: нормами якої галузі права, на вашу думку, регулюється кожна ситуація? Поясніть чому. Чи виникають у цих випадках трудові відносини?

1. *Марійка, 15 років, домовилася зі своєю сусідкою Наталією Іванівною допомагати вирощувати городу протягом місяця. За це Наталія Іванівна пообіцяла Марійці щотижня давати по 200 гривень.*
2. *Після закінчення університету Сергій влаштувався програмістом у компанію. Він підписав офіційний документ, де було зазначено його посаду, графік роботи та розмір заробітної плати.*
3. *Іван зголосився допомогти своєму другу Олегу перевезти меблі до орендованої квартири. Олег пообіцяв за це відвезти Івана на своїй машині подивитися на гірські краєвиди.*
4. *Під час сімейної вечері Світлана домовилася зі своїм батьком, що за щоденне прибирання після вечері й миття посуду протягом місяця він подарує їй новий смартфон.*

5. *Олена — знана в містечку кравчиня. У власній майстерні вона шиє на замовлення вечірні й весільні сукні.*

2. На основі фрагментів статей 43 та 44 Конституції України складіть перелік державних гарантій права на працю. У чому ви вбачаєте важливість кожної з них?

Із Конституції України

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється [...].

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів [...].

Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

2 Трудовий договір — основний документ у трудових відносинах

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Поставте до тексту підпараграфа кілька закритих і 1–2 відкритих запитання. Оберіть 2 запитання зі складених вами і винесіть на загальне обговорення.

Роботодавець і особа, яка працевлаштовується, укладають **трудовий договір**. Це угода, за якою працівник зобов'язується виконувати певну роботу, а роботодавець — забезпечувати умови праці, виплачувати заробітну плату й гарантувати соціальні права, передбачені законодавством. Трудовий договір може бути укладений на невизначений строк (безстроковий) або визначений строк — на час виконання певної роботи.

Фізична особа може виконувати певну роботу (наприклад, зі встановлення програмного забезпечення, проведення ремонту, прибирання приміщень тощо) й на підставі *цивільно-правового договору* на виконання робіт. На відміну від трудового договору, що передбачає виконання постійних функцій працівника, цивільно-правовий договір спрямований на отримання певного матеріального результату, а процес організації праці залишається поза рамками договору, тоді як у трудових відносинах працівник має підпорядковуватися правилам внутрішнього трудового розпорядку. А відносини за цивільно-правовим договором регулює Цивільний кодекс України, а не Кодекс законів про працю України.

Трудове законодавство визначає особливості працевлаштування неповнолітніх осіб. Не допускається, наприклад, прийом на роботу тих, кому менше за 16 років. Утім, за письмовою згодою одного з батьків можна приймати на роботу осіб, які досягли 15 років. Із відома матері / батька дозволено також брати на роботу у вільний від навчання час учнів, яким виповнилося 14 років, за умови виконання ними легкої роботи, що не шкодитиме їхньому здоров'ю й не впливатиме на процес навчання.

Трудовий договір із неповнолітніми особами укладають обов'язково в письмовій формі. Їх приймають на роботу лише після попереднього медичного огляду. Надалі до досягнення такими працівниками 21-річного віку вони щорічно мають проходити медичний огляд за рахунок роботодавця.

Для прийому на роботу неповнолітній особі від 16 років слід подати паспорт, довідки про присвоєння ідентифікаційного номера платника податків та результати медичного огляду. Особі, яка працевлаштовується у віці від 14 до 16 років, потрібно надати ще й згоду одного з батьків (піклувальника) на працевлаштування, яку оформлюють у простій письмовій формі.

Положення трудового законодавства визначають також підстави припинення трудового договору.

ОСНОВНІ ПІДСТАВИ ПРИПИНЕННЯ ТРУДОВОГО ДОГОВОРУ

за угодою сторін	закінчення строку дії договору	з ініціативи працівника	з ініціативи роботодавця

Працівник може будь-коли розірвати з роботодавцем трудові відносини з власної ініціативи. Якщо трудовий договір був укладений на невизначений строк, то працівник має попередити про це керівника письмово за два тижні. Утім, роботодавець має розірвати трудовий договір у термін, про який просить працівник, якщо його звільнення спричинене неможливістю продовжувати роботу (наприклад, переїзд на нове місце проживання, вступ до навчального закладу, вихід на пенсію).

Підставами розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця є, наприклад, вчинення працівником прогулу, ліквідація / реорганізація

підприємства, поновлення на робочому місці працівника, який раніше виконував цю роботу, тощо. Кодексом законів про працю України (КЗпП) передбачено припинення трудового договору за наявності інших загальних підстав: призову працівника на військову службу або мобілізації; вироку суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження такої роботи.

А от звільнення неповнолітніх працівників має низку особливостей. Скажімо, у разі змін в організації виробництва і праці (наприклад, ліквідації, реорганізації підприємства, скорочення чисельності працівників) чи поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу, звільнення неповнолітнього працівника з ініціативи роботодавця можливе лише як виняток і не допускається без його подальшого працевлаштування.

ДІЄМО РАЗОМ

На основі статті 199 КЗпП України складіть просту правову ситуацію й презентуйте її класу.
З якою метою, на вашу думку, запроваджено такі положення в трудовому законодавстві?

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 199. Розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб

Батьки, усиновителі і піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання трудового договору з неповнолітнім, у тому числі й строкового, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

3 Робочий час та час відпочинку працівників

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке робочий час працівника? А час відпочинку? Чи мусять неповнолітні працівники працювати нарівні з повнолітніми? Чому? Які пільги для неповнолітніх працівників щодо відпочинку передбачено трудовим законодавством?

Робочий час — це період, упродовж якого працівник має виконувати трудові обов'язки відповідно до закону і правил внутрішнього трудового розпорядку. Нормою робочого часу є тривалість такого часу за певний календарний проміжок — день, тиждень, місяць.

Нормальна тривалість робочого часу не може перевищувати 40 годин на тиждень. У трудовому законодавстві є й такі види робочого часу як скорочений та неповний. *Скорочений робочий час* встановлюється законом і трудовим договором. Трудове законодавство визначає категорії працівників, для яких тривалість робочого тижня має бути обов'язково скорочена. Наприклад, для неповнолітніх працівників (від 24 до 36 годин на тиждень залежно від віку), для осіб, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці (до 36 годин на тиждень).

Із Кодексу законів про працю України

Стаття 51. Скорочена тривалість робочого часу

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

1) для працівників віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, а для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) — 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половину максимальної тривалості робочого часу... для осіб відповідного віку. [...]

Щодо *неповного робочого часу*, то він теж встановлюється законом і трудовим договором. Тобто домовитися з роботодавцем про такий формат роботи має право кожен працівник. Підставою для цього можуть бути різні особисті обставини, наприклад, догляд за тяжко хворим родичем або дитиною з інвалідністю.

Стаття 45 Конституції України закріплює право на відпочинок тих, хто працює. **Час відпочинку** — це частина календарного періоду, коли працівник вивільнений від виконання трудових обов'язків. Він може використовувати цей час на власний розсуд для задоволення своїх інтересів і відновлення працездатності.

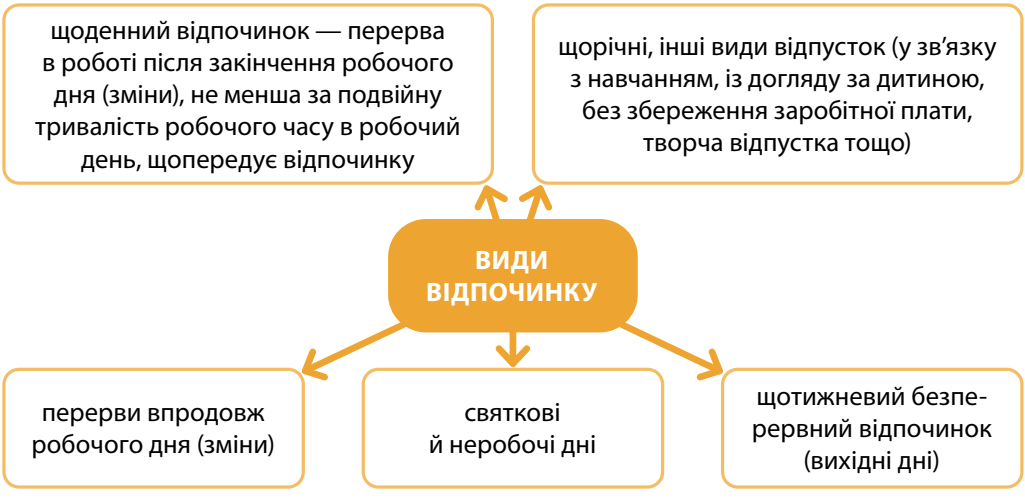

Першу основну відпустку повнолітнім працівникам надають через шість місяців від моменту працевлаштування тривалістю (за загальним правилом) 24 дні. А працевлаштована неповнолітня особа може піти у відпустку за письмовою заявою й до спливу шестимісячного строку. Щорічна основна відпустка неповнолітніх працівників становить 31 календарний день.

Працівник за свою роботу одержує **заробітну плату** — винагороду, розмір якої залежить від складності та умов роботи, посади, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці й господарської діяльності підприємства.

Законодавство не обмежує максимальний розмір заробітної плати, тоді як розмір мінімальної заробітної плати встановлює Верховна Рада України. Оплату праці неповнолітніх осіб, які мають скорочений робочий час, здійснюють у такому самому розмірі, що й повнолітніх працівників відповідних професій і категорій, які працюють повний робочий час. Учні освітніх закладів, які працюють у вільний від навчання час, отримують оплату пропорційно відпрацьованому робочому часу або залежно від виробітку. Так само оплачують працю осіб, які працюють неповний робочий день чи тиждень.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Уявіть, що ви проводите опитування молоді вашого міста / селища щодо їхньої праці, й отримали подані нижче відповіді. Визначіть, який вид робочого часу — нормальний / скорочений / неповний у цих респондентів. Презентуйте результати роботи класу.

1. *Аліна, 20 років, асистентка режисера: Мій робочий тиждень — 40 годин. Це стандартна тривалість для більшості дорослих працівників в Україні.*
2. *Василина, 19 років, медична сестра лабораторії: Я працюю 36 годин на тиждень, оскільки наша робота пов'язана зі шкідливими умовами.*
3. *Степан, 18 років: Я навчаюся в університеті, тому домовився з роботодавцем лише про 4 години на день. Це зручно для мене, і моя зарплата розраховується відповідно до відпрацьованих годин.*
4. *Оксана, 17 років: Під час літніх канікул я влаштувалася на роботу, і мій робочий день не може тривати більше 7 годин, оскільки мені ще немає 18 років.*

2. У кожній ситуації визначіть: скільки годин працюватиме особа; як оплачуватимуть її працю. Презентуйте результати своєї роботи класу.

1. *Під час літніх канікул 15-річний Назар, учень 10 класу, працює копірайтером у рекламній агенції.*
2. *У вільний від навчання час 16-річна Каміла, студентка аграрного університету, працює пакувальницею лікарських трав у заготівельній фірмі з понеділка по п'ятницю.*
3. *Після закінчення коледжу 18-річний Марк працює помічником авто-механіка СТО.*

4 Охорона праці — елемент трудових правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке охорона праці? У чому її важливість? Чи може безпека на роботі бути лише обов'язком роботодавця? А що має робити працівник, щоб убезпечити себе та інших?

Працівник і роботодавець — дві сторони трудового договору — є також і партнерами, адже від їхньої співпраці залежить успіх спільної справи. Для того, щоб ця співпраця була не лише ефективною, а й безпечною, у трудовому законодавстві існує низка правил щодо **охорони праці**. Під цим поняттям розуміють систему заходів та засобів (правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних, лікувально-профілактичних), впровадження яких має на меті збереження життя, здоров'я та працездатності людини в ході її трудової діяльності.

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ОХОРОНИ ПРАЦІ

Законодавче регулювання	**Збереження життя і здоров'я**	**Регулювання відносин**	**Організація заходів**
Встановлення вимог до роботодавців щодо створення безпечних умов праці	Реалізація права працівників на належні, безпечні й здорові умови праці	Визначення порядку взаємодії між державними органами, роботодавцями і працівниками	Розробка й упровадження заходів з техніки безпеки, гігієни праці, навчання працівників тощо

Якщо охорона праці важлива для кожного працівника, то для неповнолітніх вона має особливе значення. Через фізіологічні й психологічні особливості такі особи є більш вразливими до небезпечних і шкідливих умов праці. Тому трудовим законодавством встановлено додаткові гарантії та суворі обмеження для захисту їхнього здоров'я й забезпечення гармонійного розвитку.

Існує перелік професій для всіх галузей, де не можна використовувати працю неповнолітніх. Наприклад, водій автомобіля, акумуляторник, шліфувальник, укладальник-пакувальник, такелажник, стропальник, слюсар-сантехнік, машиністи різних установок, газозварник та ін.

Роботодавець не має права приймати на роботу неповнолітню особу за сумісництвом, тобто тоді, коли вона вже працює в іншому місці як основний працівник. При працевлаштуванні неповнолітнім не встановлюють *випробувальний строк* — обумовлений період часу, протягом якого роботодавець перевіряє відповідність працівника роботі, а працівник — оцінює умови праці й посаду.

Щодо праці неповнолітніх є низка *заборон*, на які мають обов'язково зважати роботодавці. Серед них такі:

- не брати на роботу, яка може завдати шкоди здоров'ю та моральному розвитку неповнолітніх (наприклад, торгівля алкогольними напоями чи тютюновими виробами);
- не залучати до нічних, надурочних робіт (понад установлений робочий час) і робіт у вихідні й святкові дні;
- не застосовувати працю осіб до 18 років на важких роботах і на роботах зі шкідливими умовами праці, на підземних роботах;
- не залучати до роботи в умовах підвищених нервово-психічних навантажень;
- не залучати до піднімання й перенесення предметів, вага яких перевищує встановлені Міністерством охорони здоров'я України норм.

З неповнолітніми працівниками не укладають договір про повну матеріальну відповідальність, адже вони мають неповну цивільну дієздатність. Тож їх не можна залучати до робіт, пов'язаних із обслуговуванням грошових чи матеріальних цінностей (наприклад, касиром, комірником тощо).

Охорона праці — це юридичний обов'язок кожного роботодавця. Держава, своєю чергою, контролює виконання відповідних положень трудового законодавства й визначає відповідальність за їх дотримання.

ДІЄМО РАЗОМ

Опрацюйте фрагменти статей нормативно-правових актів. Що в них спільного? Дайте загальний заголовок цим трьом фрагментам. Презентуйте результати роботи класу.

З Конституції України

Стаття 43. [...] Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці. [...]

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється. [...]

З Кодексу законів про працю України

Стаття 187. Права неповнолітніх у трудових правовідносинах

Неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Із Закону України «Про охорону дитинства»

Стаття 21. Дитина і праця

... Забороняється залучення дітей до найгірших форм дитячої праці, участі у важких роботах і роботах зі шкідливими або небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах та до праці понад встановлений законодавством скорочений робочий час.

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Охорона праці — це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини в процесі трудової діяльності.
Працівник — особа, яка працює на підприємстві, в організації, установі та виконує обов'язки або функції згідно з трудовим договором (контрактом).
Роботодавець — власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, незалежно від форм власності, виду діяльності, господарювання, і фізична особа, яка використовує найману працю.
Трудовий договір — це угода, за якою працівник зобов'язується виконувати певну роботу, а роботодавець — забезпечувати умови праці, виплачувати заробітну плату й гарантувати соціальні права, передбачені законодавством.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Що таке трудовий договір? Яка його роль у регулюванні відносин між працівником і роботодавцем?
2. Які є види робочого часу? У чому полягають їх відмінності?
3. Які обов'язки щодо охорони праці законодавство покладає на роботодавця?
4. Які особливі гарантії та обмеження існують для неповнолітніх у сфері трудового законодавства?
5. Чи може безпека на робочому місці бути лише обов'язком роботодавця? Обґрунтуйте свою відповідь.
6. Чому держава встановлює особливі правила та обмеження щодо праці неповнолітніх? Як це, на вашу думку, допомагає захистити їхнє здоров'я та майбутнє?
7. Що, на вашу думку, відображає титульна ілюстрація до заняття? Які відносини мають складатися між роботодавцем і працівником для успішного досягнення загального результату?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

Напиши коротке есе (до 100 слів) на тему «Знання своїх трудових прав і обов'язків — запорука успішної кар'єри в майбутньому».

Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до **§14 (14.1, 14.2)**.

§ 15 АДМІНІСТРАТИВНІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Чому адміністративне право є основоположною галуззю права України

ОБГОВОРІТЬ

Як ви гадаєте, що регулює адміністративне право? У чому, на вашу думку, особливості адміністративних правовідносин? Хто є обов'язковим учасником таких правовідносин? Наведіть приклади застосування адміністративного права в повсякденні.

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте хмару слів, звертаючи увагу на розмір шрифту, що вказує на важливість терміна. Виконайте завдання на с. 117.

1. Назвіть двох основних суб'єктів (учасників) адміністративних правовідносин. Чому їх взаємодія є ключовою для цієї галузі права?
2. Знайдіть у хмарі слова, що позначають методи (способи), якими державна влада може впливати на поведінку громадян. Чому ці методи необхідні для регулювання публічних відносин?
   Для довідки. *Публічні відносини* — це суспільні відносини у сфері реалізації державної влади й захисту спільних (суспільних) інтересів. У них завжди бере участь владний суб'єкт (державний орган, посадова особа), який має право керувати, контролювати або вимагати виконання норм від іншої сторони (громадянина, організації). Наприклад, це відносини між поліцейським і водієм, учнем та адміністрацією школи тощо.
3. Використовуючи 3–4 найбільш значущі терміни з хмари, сформулюйте власне визначення, що таке адміністративне право.

1 Сутність і предмет адміністративних правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке публічне управління? Що регулює адміністративне право? Хто може бути суб'єктами адміністративно-правових відносин? У чому особливості таких відносин?

Щодень ми стикаємося з багатьма правилами, встановленими державою: від дорожнього руху та пожежної безпеки до реєстрації місця проживання чи отримання соціальної допомоги. Відносини, де держава виступає як *керівний владний орган*, регулює *адміністративне право*.

Ця галузь права унормовує дуже багато суспільних відносин, наприклад, у сфері праці, охорони здоров'я, освіти, науки, культури; у сфері особистого життя людини; в адміністративно-політичній сфері (внутрішня й зовнішня політика) тощо. Норми адміністративного права визначають багато правил щодо нашої повсякденної поведінки, як-от правила дорожнього руху, водокористування, пожежної безпеки, громадського порядку та ін., а також питання отримання дозволів, ліцензій, оформлення документів.

Усталеним поняттям адміністративного права є **публічна адміністрація**. У цьому словосполученні «публічна» означає те, що є спільним, доступним і служить усім, а «адміністрація» (від лат. *ministrare* — «служити») вказує на головне завдання — підпорядкування політичній владі й служіння публічним інтересам.

Коло суб'єктів адміністративного права дуже широке — це і органи влади, і підприємства, установи та організації, і органи місцевого самоврядування. Суб'єктами адміністративно-правових відносин також є громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Наприклад, вони мають право одержати адміністративні послуги або соціальну допомогу.

В адміністративно-правових відносинах завжди задіяний орган виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Між учасниками (сторонами) цих правовідносин немає юридичної рівності. Тож основним методом адміністративного права є *імперативний* — використання владних приписів, дозволів та заборон, які зобов'язують суб'єктів діяти відповідно до встановлених норм. Орган (суб'єкт) управління в односторонньому порядку визначає поведінку підлеглих шляхом владно-розпорядчих вказівок, наприклад, методом *переконання* (пояснення, заохочення) або *примусу* (припинення, запобігання). Скажімо, проведення публічних соціальних кампаній, які закликають громадян дотримуватись правил безпеки чи екологічних норм, є методом переконання. А введення карантину / локдауну для запобігання поширенню епідемії є методом примусу.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Проаналізуйте подані ситуації й визначте, чи виникають у кожному випадку адміністративні правовідносини. Обґрунтуйте свою відповідь, вказавши, хто виступає носієм владних повноважень (якщо це адміністративні відносини), або поясніть, чому ці відносини не є адміністративними.
   1. *Олена купує новий телефон у магазині електронної техніки.*
   2. *Міська рада ухвалює рішення, яким встановлює нові правила користування комунальним парком.*
   3. *Митрофан учинив розбійний напад, і поліція розпочала досудове розслідування.*
   4. *Марія, пенсіонерка, звертається до Центру надання адміністративних послуг (ЦНАП) для оформлення субсидії.*
   5. *Андрій, водій, перевищив швидкість, і патрульний інспектор виписав йому постанову про штраф.*
   6. *Світлана вимагає від свого сусіда відшкодування збитків за пошкоджене майно.*

2. У чому основна відмінність методу переконання від методу примусу? Наведіть приклади застосування цих методів у повсякденному житті.

2 Адміністративний проступок: ознаки й види

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Які основні ознаки адміністративного проступку? Яким є його склад? Які є види адміністративних правопорушень? Наведіть відповідні приклади.

Порушення норм адміністративного права називають **адміністративним проступком**. Якщо хтось не сплачує за проїзд у громадському транспорті або порушує правила дорожнього руху, в громадських місцях курить, голосно лається, чіпляється до людей, заважаючи їм своєю поведінкою,

чи розпалює багаття в лісі у вогненебезпечний період тощо, то такі діяння можуть бути визнані адміністративними проступками.

Із Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 9. Поняття адміністративного правопорушення

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Для визначення діяння як адміністративного проступку (адміністративного правопорушення) важливо з'ясувати його склад.

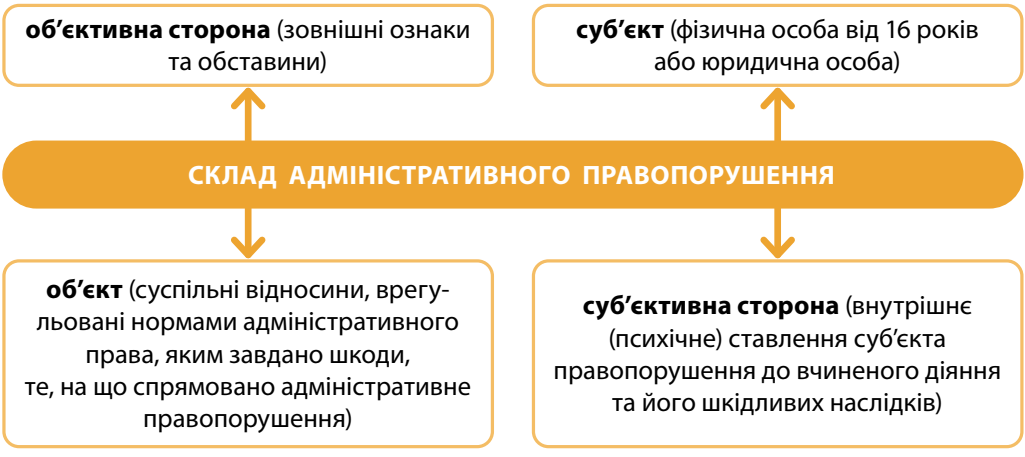

Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) містить опис адміністративних проступків. Наприклад, це правопорушення в галузях охорони праці й здоров'я населення; охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури; шляхового господарства і зв'язку; у промисловості, будівництві, сільському господарстві; щодо використання електричної і теплової енергії; на транспорті; порушення ветеринарно-санітарних правил, а також ті, що посягають на власність, публічний порядок і публічну безпеку, встановлений порядок управління та ін.

Подеколи здається, що ті чи ті адміністративні правопорушення не завдають суспільству великої шкоди, як-от, наприклад, проживання без паспорта чи реєстрації, торгівля у невстановлених місцях, порушення правил військового обліку тощо. Однак такі дії посягають на порядок

управління в державі, шкодять життєдіяльності суспільства, дестабілізують суспільний порядок.

Ступінь суспільної небезпеки є ключовою відмінністю адміністративного проступку від кримінального правопорушення. Адміністративний проступок завдає суспільству меншої шкоди, аніж кримінальне правопорушення, і тому передбачає менш суворі санкції. Завдання адміністративного права — попередити і врегулювати порушення, тоді як кримінальне право має на меті покарати за найбільш небезпечні для суспільства діяння.

ДІЄМО РАЗОМ

Проаналізуйте подані ситуації й визначте, який вид правопорушення вчинено (адміністративне, цивільне чи кримінальне). Обґрунтуйте свій вибір, вказавши ступінь шкоди та очікувану санкцію.

1. *Водій Сергій проїхав перехрестя на червоне світло світлофора, але нікого не травмував.*
2. *18-річна студентка Олена нанесла тілесні ушкодження середньої тяжкості однокурсниці.*
3. *Учениця 8 класу Марина пошкодила підручник зі шкільної бібліотеки, й бібліотека вимагає від її батьків компенсувати вартість книги.*
4. *Компанія підлітків курила у на зупинці громадського транспорту.*
5. *Корній незаконно проник у чуже житло з метою викрадення майна.*

3 Адміністративна відповідальність: підстави та види стягнень

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що таке адміністративне стягнення? Як воно співвідноситься з адміністративною відповідальністю? Які є види адміністративних стягнень? Наведіть приклади адміністративних стягнень, які не мають майнового характеру (наприклад, не є штрафом), та поясніть їх виховну мету.

Адміністративна відповідальність настає за вчинення особою адміністративного проступку й полягає в обов'язку правопорушника відповісти за вчинене.

КУпАП містить перелік **адміністративних стягнень,** серед яких:

Попередження, яке виносять у письмовій формі за вчинення малозначущих адміністративних проступків.

Штраф — грошове стягнення в дохід держави в розмірі, встановленому законом.

Оплатне вилучення предмета, що став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в тому, що у правопорушника примусово вилучають предмет, який потім реалізують

і передають виручену суму колишньому власникові з відрахуванням витрат із реалізації вилученого предмета.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення — це примусове безоплатне передання цього предмета у власність держави. Конфіскації підлягає предмет, який належить правопорушникові на праві приватної власності.

Позбавлення спеціального права (стосується права керування транспортним засобом і права полювання), яке застосовують на певний строк до осіб, які грубо або систематично порушують відповідне право.

Виправні роботи застосовує суд на строк до двох місяців із відбуванням цих робіт правопорушником за місцем його постійної роботи та з відрахуванням у межах 20% його заробітку в дохід держави.

Громадські роботи — виконання особою, визнаною винуватою судом, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт від 20 до 60 годин (не більш як 4 години на день), вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю — призначається судом на строк від шести місяців до одного року.

Адміністративний арешт, який призначає лише суд строком до 15 діб. Однак це стягнення не застосовують, наприклад, до вагітних жінок і матерів, які мають дітей віком до 12 років, осіб, які не досягли 18 років, військовослужбовців, осіб з інвалідністю першої або другої групи.

У виняткових випадках військовослужбовці відбувають адміністративний арешт до 10 діб на гауптвахті.

ДІЄМО РАЗОМ

На основі тексту підпараграфа розподіліть адміністративні стягнення за трьома критеріями їх впливу. Виконайте завдання у формі таблиці.

Категорія стягнень	Приклади адміністративних стягнень
Майнові (фінансові) стягнення (пов'язані з грошима або майном правопорушника)	
Стягнення, пов'язані з обмеженням прав (на певну діяльність або свободу)	
Стягнення виховного (морального) характеру (спрямовані на перевиховання без фінансових чи фізичних обмежень)	

4 Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

З якого віку передбачена адміністративна відповідальність за адміністративний проступок? Чи накладатимуть однакові адміністративні стягнення, наприклад, на 17-річну та 35-річну особу за вчинення однакового адміністративного проступку? Поясніть.

Законодавство України, керуючись принципом гуманізму й захисту прав дитини, встановлює особливості притягнення неповнолітніх осіб до адміністративної відповідальності.

Адміністративна відповідальність може настати у віці від 16 років.

У Кодексі України про адміністративні правопорушення (КУпАП) зазначено адміністративні проступки, за вчинення яких неповнолітні підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах, тобто відповідають нарівні з повнолітніми. Це, наприклад, дрібне хуліганство; незаконне виробництво, зберігання або перевезення наркотичних засобів без мети збуту; керування транспортними засобами без належного дозволу; дрібне розкрадання майна та ін.

Притягнення неповнолітніх осіб до адміністративної відповідальності має низку особливостей. Наприклад, на визнану винуватою неповнолітню особу не накладають адміністративний арешт, а для застосування виправних робіт важливо, щоб особа досягла 16 років і мала місце роботи. Також в адміністративному праві передбачено, що штраф за дітей можуть сплачувати їхні батьки.

До неповнолітньої особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, можуть застосувати і спеціальні *заходи впливу*. Вони мають переважно превентивний і виховний характер, а не каральний.

З Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 24[1]. Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
2) попередження;
3) догана або сувора догана;
4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їхньою згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.

ДІЄМО РАЗОМ

1. Проаналізуйте одну (на вибір) правову ситуацію за запитаннями до неї. Презентуйте результати своєї роботи класу.

1. *Андрій (17 років) пообіцяв своєму товаришеві Богдану (16 років) принести в парк відпочинку мисливську гвинтівку батька, щоб разом постріляти по бляшанках з-під напоїв. Коли Андрій чекав Богдана в призначеному місці, його затримав поліцейський патруль.*

   За що затримали Андрія? Як кваліфікувати його дії? Які наслідки можуть мати такі дії юнака? Чи притягатимуть до відповідальності батька Андрія?

   Довідка: статті 262–264 ККУ; 13, 24–1 і 191 КУпАП.

2. *Василь Василенко та його син Вадим (13 років) на моторному човні рибалили посеред озера в період нересту риби. Їм пощастило — улов був чималим. Коли вони витягували рибу із сітки, їх затримали інспектори рибохорони.*

   За що затримали Василя Василенка та його сина Вадима? Як кваліфікувати їхні дії? Які наслідки вони можуть мати? Чи притягатимуть їх до відповідальності? Якщо так, то кого і до якої?

   Довідка: статті 13, 24–1 і 85 КУпАП.

2. Уявіть, що ви готуєте доповідь для учнівства молодших класів на тему «Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх». На основі тексту підпараграфа складіть детальний план вашого виступу. Він має бути послідовним і чітко розкривати три ключові аспекти:

1) вікові межі: з якого віку настає адміністративна відповідальність і чому законодавство встановило цю межу;

2) головний інструмент впливу: чітке визначення поняття «заходи впливу» і перелік чотирьох основних видів цих заходів;

3) винятки: пояснення, у яких випадках до неповнолітніх, незважаючи на їхній вік, можуть бути застосовані адміністративні стягнення на загальних підставах.

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Адміністративне правопорушення (проступок) — це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративне стягнення — це санкція, примусовий захід державного впливу, який застосовують до особи, що вчинила адміністративне правопорушення (адміністративний проступок).

Публічна адміністрація — це сукупність державних і недержавних суб'єктів публічної влади, діяльність яких спрямована на реалізацію законів, інших нормативно-правових актів шляхом прийняття адміністративних рішень та надання встановлених адміністративних послуг.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Що таке публічні відносини?
2. У чому полягає ключова відмінність адміністративних правовідносин від інших, наприклад, цивільних?
3. Назвіть основні методи адміністративного управління, які використовує держава.
4. Як співвідносяться поняття «адміністративна відповідальність» та «адміністративне стягнення»? Назвіть види адміністративних стягнень.
5. З якого віку настає адміністративна відповідальність?
6. Які заходи впливу можуть застосовувати до неповнолітніх за вчинення адміністративних проступків?
7. Який критерій є вирішальним для розмежування адміністративного проступку і кримінального правопорушенням?
8. Чи вважаєте ви справедливим і доцільним особливий підхід законодавства до неповнолітніх (застосування заходів впливу замість стягнень)? Яка, на вашу думку, головна мета такого підходу в адміністративному праві?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Вибери один із наведених нижче поширених адміністративних проступків.
   - Порушення правил тиші у громадських місцях.
   - Проїзд у громадському транспорті без квитка.
   - Дрібне хуліганство.

   Відкрий **е-додаток**. Пройди за посиланням (15.1), знайди у КУпАП відповідну статтю й визнач, яке адміністративне стягнення (які адміністративні стягнення) вона передбачає за цей проступок. Склади просту правову ситуацію за цією статтею за участі неповнолітньої особи чи групи неповнолітніх осіб.
2. Склади просту правову ситуацію з адміністративного права, де фігурантом є неповнолітня особа. Запропонуй розв'язок цієї ситуації.
3. Повернись до ключового питання заняття та дай на нього відповідь, записавши 3–4 основні тези.

Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до **§15 (15.2, 15.3)**.

§ 16 КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ: ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ

У чому суспільна небезпека кримінальних правопорушень і як держава забезпечує запобігання їм

ОБГОВОРІТЬ

Що регулює кримінальне право? Що, на вашу думку, є головним критерієм, за яким держава кваліфікує діяння як кримінальне правопорушення (проступок чи злочин)? Чому державі й суспільству потрібен найсуворіший інструмент права, щоб карати за певні вчинки?

ДІЄМО РАЗОМ

3. Дайте відповіді на подані запитання.

1. Яка відмінність між такими протиправними діяннями: а) проїзд у громадському транспорті без квитка; б) крадіжка гаманця у пасажира рейсового автобуса?
2. Якщо 17-річний підліток і 25-річний чоловік учинили однакове кримінальне правопорушення, чи однаково за кримінальним законом вони відповідатимуть? Якщо ні, то чому?
3. Якщо кримінальне правопорушення вчинили двоє підлітків, один з яких спланував діяння, а інший — виконав його, чи однаковою буде їхня кримінальна відповідальність? Чому?

4. Поверніться до цих запитань після опрацювання теми. Чи потребують ваші відповіді змін / уточнень? Якщо так, то яких?

1 Сутність і особливості кримінальних правовідносин

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Що є предметом кримінального права? У чому полягають особливості кримінально-правових відносин?

Назва галузі «кримінальне право» походить від латинського *crimen* — «злочин». Предметом кримінального права є суспільні відносини, що виникають унаслідок учинення кримінального правопорушення між особою, яка його вчинила, і державою, яку представляють правоохоронні органи.

Тож у разі вчинення особою кримінального правопорушення між нею та уповноваженими державою органами виникають кримінально-правові відносини. Правопорушник зобов'язаний відповісти за вчинене перед державою і має право на те, щоб до нього застосували справедливе покарання. Натомість держава має право засудити винувату особу і зобов'язана дати правильну оцінку діянню, застосувавши до винуватої особи справедливе покарання. Ці відносини виникають із моменту вчинення кримінального правопорушення і тривають (за загальним правилом) упродовж усього часу відбування засудженим покарання й певний строк після цього — до погашення / зняття судимості. Кримінально-правові відносини можуть бути припинені й раніше, наприклад, у разі видання акта амністії чи помилування, смерті особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, тощо.

Основним джерелом кримінального права є Кримінальний кодекс України (ККУ). Він складається з двох частин — *Загальної*, яка містить загальні положення, як-от підстави кримінальної відповідальності, чинність кримінального закону в просторі й часі, визначення поняття кримінального правопорушення, співучасті, покарання тощо та *Особливої*, де викладено норми, що описують конкретні кримінальні правопорушення й визначають види та міру покарань за їх вчинення.

ДІЄМО РАЗОМ

Розгляньте схему, що ілюструє принципи кримінального права. Оберіть один із них і поясніть своїми словами його суть. Обґрунтуйте, чому порушення цього принципу є неприпустимим для правової держави.

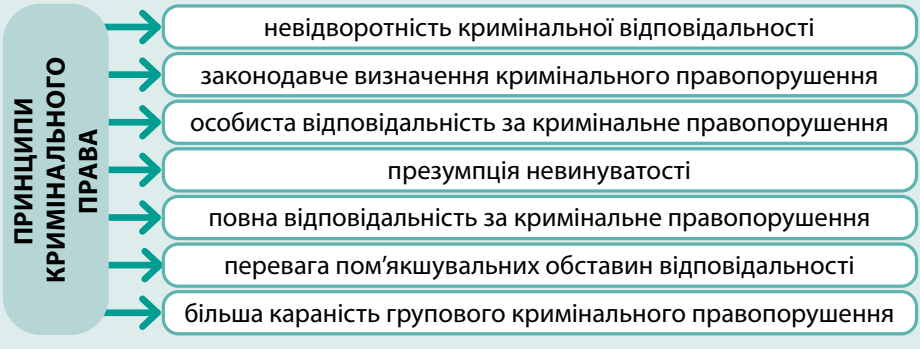

2 Кримінальне правопорушення: поняття, склад, види

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

З тексту підпараграфа виокреміть нову для вас інформацію і складіть загальну схему «Види кримінальних правопорушень».

Кримінальне правопорушення — суспільно небезпечне діяння, передбачене ККУ. Воно є головним об'єктом кримінального права. Не визнають кримінальним правопорушенням дію чи бездіяльність, яка формально містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого ККУ, однак через малозначність не становить суспільної небезпеки — не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (наприклад, зберігання вдома двох набоїв до вогнепальної зброї).

Кримінальні правопорушення поділяють на кримінальні проступки й злочини. *Кримінальний проступок* — це вид кримінального правопорушення, за вчинення якого ККУ передбачений штраф у розмірі не більше ніж три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян чи інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. А от *злочини* розрізняють за ступенем тяжкості.

ЗЛОЧИНИ		
Нетяжкі	**Тяжкі**	**Особливо тяжкі**
Основне покарання, передбачене статтею 12 ККУ		
Штраф у розмірі не більше ніж десять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше ніж п'ять років	Штраф у розмірі не більше ніж двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше ніж десять років	Штраф у розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічне позбавлення волі

Склад кримінального правопорушення є сукупністю таких елементів:

- *суб'єкт кримінального правопорушення* — фізична осудна особа, що досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність за вчинене нею суспільно небезпечне діяння;
- *об'єкт кримінального правопорушення* — сукупність суспільних відносин, які охороняє кримінальний закон та на які посягає кримінальне правопорушення, завдаючи їм певної шкоди або створюючи загрозу заподіяння такої шкоди;

- *суб'єктивна сторона* — внутрішня сторона кримінального правопорушення, психічний стан особи під час його вчинення. До неї належать: вина (у формі умислу або необережності); мотив (спонукання, яке спричинило такі дії); мета (бажаний результат, якого хоче досягти особа) та емоційний стан особи під час вчинення кримінального правопорушення;
- *об'єктивна сторона* — сукупність зовнішніх проявів діяння, його наслідки, причиновий зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, час, місце, спосіб, знаряддя, засоби вчинення кримінального правопорушення тощо.

Кримінальні правопорушення розрізняють також: за родовими об'єктами (наприклад, проти життя і здоров'я, власності, довкілля, громадського порядку, моральності тощо); за формою вини — умисні (наприклад, грабіж, зґвалтування) та вчинені з необережності (наприклад, убивство через необережність), та за ступенем завершеності.

Кримінальне правопорушення може бути вчинене особою як індивідуально, так і у складі групи. Співучасть у кримінальному правопорушенні — це умисна спільна участь кількох суб'єктів у вчиненні умисного кримінального правопорушення. Її основні ознаки такі: 1) у вчиненні кримінального правопорушення брали участь двоє або більше суб'єктів; 2) діяння вчинили спільно кілька осіб — вони прагнули досягти єдиного результату й кожен співучасник зробив свій внесок у це; 3) співучасники усвідомлювали, що вчиняють кримінальне правопорушення спільно з іншими особами, і бажали це зробити разом із ними (спільність умислу).

ВИДИ СПІВУЧАСНИКІВ
(роль, яку кожен із них виконав у вчиненні кримінального правопорушення)

Виконавець	**Організатор**	**Підбурювач**	**Пособник**
особа, яка безпосередньо вчинила кримінальне правопорушення чи при його вчиненні використала інших осіб, які, відповідно до закону, не підлягають кримінальній відповідальності	особа, яка організувала вчинення кримінального правопорушення (залучила інших, розподілила ролі, розробила план), керувала підготовкою (спрямувала дії інших) чи вчиненням (координувала дії, прикривала їх)	особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом схилила інших співучасників до вчинення кримінального правопорушення (підбурювала усно, у письмовій формі, жестами тощо)	особа, яка: порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками; заздалегідь обіцяла переховати злочинця чи предмети, здобуті злочинним способом, придбати / збути такі предмети або сприяти приховуванню кримінального правопорушення

ДІЄМО РАЗОМ

Придумайте просту правову ситуацію вчинення кримінального правопорушення. На основі тексту підпараграфа визначте вид кримінального правопорушення (проступок / злочин) і його склад.

3 Кримінальна відповідальність і покарання

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Як співвідносяться поняття, винесені у заголовок підпараграфа? Які підстави кримінальної відповідальності? Що таке покарання? Які його основні цілі?

У разі вчинення особою кримінального правопорушення вона зазнає осуду з боку держави та особистих чи майнових обмежень, які покладають на неї уповноважені органи держави. Це є кримінальна відповідальність. Вона можлива тільки за ті діяння (дію або бездіяльність), які кримінальний закон визнає кримінальним проступком чи злочином.

Кримінальна відповідальність настає за наявного складу вчиненого кримінального правопорушення в сукупності всіх елементів. Це називають *фактичною підставою* кримінальної відповідальності. Для притягнення

особи до кримінальної відповідальності необхідна й процесуальна підстава — вирок, який виносить суд від імені держави.

У Кримінальному кодексі України передбачено:

- обставини, що пом'якшують / обтяжують юридичну відповідальність;
- підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності (наприклад, у зв'язку з дійовим каяттям чи примиренням із потерпілим, у зв'язку зі зміною обстановки чи переданням на поруки);
- обставини, які виключають кримінальну протиправність діяння (наприклад, необхідна оборона, крайня необхідність, фізичний чи психічний примус та ін.).

У разі визнання особи винуватою у вчиненні кримінального правопорушення за вироком суду їй призначають покарання. Суд застосовує лише те покарання, яке зазначено в санкції статті ККУ, що описує той кримінальний проступок / злочин, який особа вчинила.

У ККУ передбачено 12 видів покарань, серед яких є основні (наприклад, громадські роботи чи позбавлення волі), додаткові (скажімо, конфіскація майна) й такі, що застосовують і як основні, і як додаткові (наприклад, штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю).

Види покарань				
№	*Вид*	*Стаття ККУ*	*Зміст*	*Міра*
1	Штраф	53	Грошове стягнення	Від 30 до 50 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян
2	Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу	54	Засуджену за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особу, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, можуть позбавити цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу	
3	Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	55	Засуджена особа не може обіймати певні посади (наприклад, в органах державної влади) або займатися певним видом діяльності (наприклад, лікарською)	Як основне покарання: 2–5 років; як додаткове: 1–3 роки

Види покарань				
№	*Вид*	*Стаття ККУ*	*Зміст*	*Міра*
4	Громадські роботи	56	Виконання засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування	60–240 годин, не більш ніж 4 години на день
5	Виправні роботи	57	Засуджений відбуває його за місцем роботи	Від 6 місяців до 2 років із відрахуванням у дохід держави від 10 % до 20 % заробітку
6	Службові обмеження для військовослужбовців	58	Засудженого не можуть підвищувати в посаді або у військовому званні: строк покарання йому не враховуватимуть у вислузі років (для надання чергового військового звання)	Від 6 місяців до 2 років із відрахуванням у дохід держави від 10 % до 20 % заробітку
7	Конфіскація майна	59	Примусове безоплатне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке належить засудженому	Усе майно чи його частина
8	Арешт	60	Тримання засудженого в умовах ізоляції	Від 1 до 6 місяців
9	Обмеження волі	61	Тримання особи в кримінально- виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням до праці	Від 1 до 5 років
10	Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців	62	Тримання військовослужбовців строкової служби в дисциплінарному батальйоні	Від 6 місяців до 2 років

Види покарань				
№	*Вид*	*Стаття ККУ*	*Зміст*	*Міра*
11	Позбавлення волі	63	Ізоляція засудженого та поміщення його на певний строк у кримінально-виконавчу установу закритого типу	1–15 років
12	Довічне позбавлення волі	64	Встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів, застосовується лише у випадках, спеціально передбачених ККУ, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк	

ДІЄМО РАЗОМ

На основі матеріалу підпараграфа порівняйте три види покарання за їх сутністю та обмеженням прав особи. Оформіть це у формі таблиці.

Вид покарання	**Сутність (у чому полягає)**	**Обмеження прав особи**
Штраф		
Громадські роботи		
Позбавлення волі		

4 Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх

ПОМІРКУЙТЕ-ПРАКТИКУЙТЕ

Які особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх?

Кримінальній відповідальності за загальним правилом підлягають особи, яким на момент вчинення кримінального правопорушення виповнилося 16 років. І лише за діяння, вказані у статті 22 ККУ, відповідають особи у віці від 14 років. Це, наприклад, умисне вбивство, жорстоке поводження з тваринами, зґвалтування, крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, терористичний акт, незаконне заволодіння транспортним засобом та інші.

Неповнолітня особа, яка вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, може бути звільнена судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та бездоганної поведінки вона на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. До такої особи суд застосовує *примусові заходи виховного характеру*, зокрема:

- застереження;
- обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- передання неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють, чи під нагляд педагогічного / трудового колективу за його згодою, окремих громадян на їхнє прохання;
- покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років.

Якщо неповнолітній особі загрожує покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше ніж 5 років, суд, враховуючи тяжкість злочину та інші обставини справи, може прийняти рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням, сподіваючись на те, що протягом іспитового строку (від 1 до 2 років) вона не вчинить кримінального правопорушення і виконає покладені на неї обов'язки. Тоді суд може зобов'язати окрему особу (за її згодою або на її прохання) наглядати за неповнолітнім засудженим і проводити з ним виховну роботу.

Згідно із законодавством за рішенням суду діти можуть бути направлені до закладів загальної середньої освіти — шкіл соціальної реабілітації (особи віком від 11 до 14 років) та до професійних училищ соціальної реабілітації (особи віком від 14 років). Вони перебувають у цих закладах у межах встановленого судом строку, але не більше ніж три роки. А от неповнолітні особи віком від 14 до 18 років, засуджені до позбавлення волі, відбувають покарання в одній зі спеціальних виховних установ поблизу місця їхнього проживання. Це має особливе значення для збереження соціальних зв'язків і допомагає соціальній адаптації після звільнення.

ДІЄМО РАЗОМ

Наведіть два приклади примусових заходів виховного характеру. Обґрунтуйте, як ці заходи можуть допомогти запобігти вчиненню правопорушення неповнолітньою особою в майбутньому.

СЛОВНИК ЗАНЯТТЯ

Амністія — передбачене законом України повне або часткове звільнення від покарання чи пом'якшення покарання певної категорії осіб.
Кримінальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, основний зміст якої — покладання на винувату особу примусового обов'язку зазнати у встановленому законом порядку державного осуду, понести передбачене кримінальним законом покарання у разі його призначення.
Кримінальне право — галузь права, норми якої визначають підстави і принципи кримінальної відповідальності, а також встановлюють, які суспільно небезпечні діяння належать до кримінальних правопорушень і які покарання можуть застосовувати до осіб, які їх вчинили.
Кримінальне правопорушення — це передбачене ККУ суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.
Покарання — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.
Помилування — повне або часткове звільнення засудженої особи від покарання, заміна покарання або невідбутої його частини більш м'яким покаранням.
Судимість — правовий стан особи, який виникає через засудження її судом до конкретної міри покарання за вчинений нею злочин.

ПІДСУМУЙТЕ

1. Який нормативно-правовий акт є основним джерелом кримінального права в Україні?
2. Які обов'язкові елементи утворюють склад кримінального правопорушення?
3. У чому полягає ключова відмінність кримінального правопорушення від адміністративного? Чому кримінальні порушення карають суворіше?
4. Які види правопорушень залежно від ступеня тяжкості передбачає ККУ?
5. З якого віку настає кримінальна відповідальність?
6. Чи можна вважати кару (відплату) основною метою покарання? Чому?
7. Чому закон встановлює особливі правила кримінальної відповідальності для неповнолітніх? Які спеціальні заходи можуть бути до них застосовані?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

Оформи інфографіку або ментальну карту на тему «Кримінальне правопорушення» (намалюй або використай цифровий інструмент). Зроби акцент на чотирьох елементах складу правопорушення (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), використай для кожного з них символ або коротке пояснення.

Е-ДОДАТОК

Відкрий **е-додаток** і виконай завдання до §16 (16.1, 16.2).

ПІДСУМКОВИЙ ПРОЄКТ «СВІТ ПРАВНИЧИХ ПРОФЕСІЙ: ВІД ЗАКОНУ ДО РЕАЛЬНОСТІ»

? Яким чином вимоги Закону та етичні принципи формують суспільну відповідальність правника. Чи достатньо лише юридичної освіти, щоб досягти успіху в цій професії

ДІЄМО РАЗОМ

Алгоритм виконання групового проєкту (5 кроків)

Крок 1. Організація і планування (пошук / проблема)

1. Об'єднайтеся в групи і оберіть одну з ключових правничих професій (суддя, прокурор, адвокат, нотаріус, юрисконсульт, слідчий, дізнавач).
2. Розподіліть ролі в команді (ті, хто аналізуватимуть нормативно-правові акти; дизайнер / дизайнерка, спікер / спікерка, редактор / редакторка).
3. Складіть план роботи: визначте джерела інформації, терміни виконання й кінцевий продукт (інфографіка / постер / відео).

Крок 2. Правовий аналіз (дія / виконання)

1. Проаналізуйте відповідні фрагменти нормативно-правових актів для визначення:
   - ключових вимог до кандидата (вік, освіта, стаж тощо);
   - головних функціональних обов'язків (що робить цей правник);
   - правових гарантій статусу.

2. На основі зібраної інформації (вимог закону) сформулюйте і оформіть реалістичну «вакансію мрії» для обраної професії:
   - назва посади (наприклад, «суддя місцевого суду»);
   - основні вимоги (перелік із закону: освіта, мова, стаж);
   - опис роботи (основні функції);
   - головний виклик (одне речення про відповідальність чи суспільну роль).

   Бонус: додайте одну якість, яка *не* прописана в законі, але є необхідною (наприклад, стресостійкість, емпатія).
3. Дізнайтеся з інтернету про заклади вищої освіти, де можна здобути юридичний фах.

Крок 3. Моделювання етичного виклику (дія / критичне мислення)

1. Для обраної професії сформулюйте коротку етичну дилему / проблемну ситуацію (1–2 речення), з якою може зіткнутися фахівець у цій професії.
2. Запропонуйте та обґрунтуйте правове / етичне рішення цієї дилеми, посилаючись на принципи права.

Крок 4. Створення та презентація продукту

1. Оформіть результати (вакансію, правову основу та рішення дилеми) у вигляді інфографіки (паперової чи цифрової), стендової доповіді (постер-презентації) або короткого відеоролика.
2. Презентуйте результати своєї роботи класу, аргументуючи свій вибір та обґрунтовуючи рішення дилеми.
   Надайте відповіді на запитання від аудиторії.

Крок 5. Рефлексія та оцінка (підсумок)

1. Кожен представник / кожна представниця групи оцінює свій внесок у проєкт та ефективність командної роботи.
2. Обговоріть з класом у загальному колі запитання:
   - Як «розшифрувати» символи / зображення на титульній ілюстрації до заняття, згенерованій ШІ?
   - Яка з професій, на вашу думку, виявилася найбільш соціально відповідальною?
   - Чи змінилося ваше уявлення про цю професію після завершення проєкту?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

Алгоритм виконання індивідуального проєкту (4 кроки)

Якщо ти обрав / обрала індивідуальне виконання проєкту, дотримуйся цього алгоритму.

Крок 1. Вибір і планування

Обери одну правничу професію з переліку (суддя, прокурор, адвокат, нотаріус, юрисконсульт, слідчий, дізнавач) або іншу (наприклад, судовий експерт).

Визнач свою роль (дослідник / дослідниця, аналітик / аналітикиня, дизайнер / дизайнерка) і встанови чіткі строки для кожного етапу (кроку).

Крок 2. Збір і аналіз

1. Проаналізуй відповідні фрагменти нормативно-правових актів для визначення:
   - ключових вимог до кандидата (вік, освіта, стаж тощо);
   - головних функціональних обов'язків (що робить цей правник);
   - правових гарантій статусу.
2. На основі зібраної інформації (вимог закону) сформулюй і оформи реалістичну «вакансію мрії» для професії, яка тобі найбільш цікава:
   - назва посади (наприклад, *суддя місцевого суду*);
   - основні вимоги (перелік із закону: *освіта*, *мова*, *стаж*);
   - опис роботи (основні функції);
   - головний виклик (одне речення про відповідальність чи суспільну роль). Бонус: додай одну якість, яка не прописана в законі, але є, на твою думку, необхідною (наприклад, стресостійкість, емпатія).
3. Дізнайся з інтернету про заклади вищої освіти, де можна здобути той чи той юридичний фах.

Крок 3. Створення продукту

Створи презентацію (5–7 слайдів) або напиши есей на тему «Чому професія (*назва*) є значущою для верховенства права в Україні».

Згадай у презентації / есеї художній фільм чи літературний твір, у якому йдеться про представника / представницю обраної тобою правничої професії.

Крок 4. Презентація

Захисти свій проєкт перед однокласниками й однокласницями, акцентуючи увагу на твоєму особистому виборі цієї правничої професії.

Довідка

КЛЮЧОВА ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРАВНИЧИХ ПРОФЕСІЙ

Фахівець	Основна діяльність	Визначення
Адвокат	Правова допомога	Діяльність із забезпечення захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних / юридичних осіб
Дізнавач	Дізнання	Спрощене досудове розслідування кримінальних проступків
Нотаріус	Посвідчення	Офіційне посвідчення документів (інших фактів) для надання їм юридичної сили
Прокурор	Підтримання обвинувачення в суді	Процесуальна діяльність у суді, спрямована на доведення вини особи, яка вчинила злочин
Слідчий	Розслідування злочинів	Досудове розслідування тяжких і особливо тяжких кримінальних правопорушень (злочинів)
Суддя	Правосуддя	Діяльність у суді, спрямована на розгляд і вирішення справ на підставі закону
Юрисконсульт	Договірна робота	Складання, аналіз правочинів в інтересах установи й супровід їх виконання

ПІДСУМУЙТЕ

1. Поверніться до ключових питань заняття та обговоріть їх у загальному колі.
2. Що нового ви дізналися, виконуючи проєкт?
3. Що ще з теми «Світ правничих професій» вас зацікавило? Де, на вашу думку, можна знайти цю інформацію?

ПОВПРАВЛЯЙСЯ

1. Досліди, де розташовані найближчі до твого будинку / освітнього закладу нотаріальна контора, юридична консультація, прокуратура тощо (за потреби скористайся інтернетом). Занотуй цю інформацію.
2. Дізнайся в батьків / інших членів родини, чи доводилося їм звертатися до правника (наприклад, за консультацією). Якщо в сімейному архіві зберігають відповідні документи (наприклад, нотаріально посвідчений договір), попроси батьків показати їх тобі. Уважно розглянь ці документи: зверни увагу на структуру, стиль викладу. Запишіть інформацію, про яку ти дізнався / дізналася, й за бажання коротко презентуй її класу.

СЛОВНИК ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Адвокація — це обстоювання й захист інтересів певної групи людей або суспільства для досягнення позитивних змін у законах, політиці чи практиці; структурований процес, який уналежнює вплив на громадську думку та органи влади задля вирішення проблеми, а не лише висловлення обурення.

Адміністративне правопорушення (проступок) — це протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративне стягнення — це санкція, примусовий захід державного впливу, який застосовують до особи, що вчинила адміністративне правопорушення (адміністративний проступок).

Аліменти — це кошти або майно, які одна особа в установлених законом випадках сплачує іншій особі на її утримання.

Амністія — передбачене законом України повне або часткове звільнення від покарання чи пом'якшення покарання певної категорії осіб.

Верховенство права — це принцип, згідно з яким право є вищою владою в державі: в ній правові норми неухильно виконуються всіма посадовими особами, громадянами, установами, організаціями, забезпечується взаємна відповідальність держави і громадян.

Воєнний стан — це особливий правовий режим в Україні або в окремих її місцевостях, який уводять у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Галузь права — це сукупність норм права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин певними методами.

Гідність (людська гідність) — достоїнство, цінність людини незалежно від будь-яких її біологічних чи соціальних ознак; моральна риса, яка відображає унікальну природу людини.

Громадянин України — це особа, яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

Громадянство України — це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що виявляється в їх взаємних правах та обов'язках.

Державний лад — це закріплена конституцією внутрішня будова, сукупність способів організації, устрою й реалізації державної влади, що відбивається у формі правління, формі державного устрою та політичному режимі.

Джерела права — це державно-офіційні способи закріплення й вияву правових норм.

Дитина — вид правового статусу, який має особа до досягнення нею повноліття.

Договір — домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Закон — це офіційний письмовий документ, який містить норми права та регулює найважливіші суспільні відносини, ухвалений законодавчим органом держави або референдумом.

Заповіт — особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті щодо всіх прав та обов'язків, які належали їй на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок смерті.

Конституційний лад — це порядок організації і функціонування інститутів держави і суспільства, який встановлюється Конституцією України.

Конституційні обов'язки — це встановлена Конституцією та законами України міра необхідної поведінки та діяльності людини і громадянина в різних сферах життєдіяльності.

Конституційні права і свободи — це визначені Конституцією та законами України можливості особи реалізовувати свої потреби й інтереси, які забезпечують її фізичне і духовне існування, а також участь у суспільному житті.

Кримінальна відповідальність — вид юридичної відповідальності, основний зміст якої — покладання на винувату особу примусового обов'язку зазнати у встановленому законом порядку державного осуду, понести передбачене кримінальним законом покарання у разі його призначення.

Кримінальне право — галузь права, норми якої визначають підстави і принципи кримінальної відповідальності, а також встановлюють, які суспільно небезпечні діяння належать до кримінальних правопорушень і які покарання можуть застосовувати до осіб, які їх вчинили.

Кримінальне правопорушення — це передбачене ККУ суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.

Міжнародні механізми захисту прав і свобод людини — це система міжнародних органів і організацій, що діють з метою забезпечення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення.

Мораль — сукупність життєвих принципів, поглядів, оціночних суджень людей, а також відповідних їм норм поведінки, що відображають уявлення про добро і зло, справедливість, гідність, про те, що схвалюється або засуджується суспільством.

Національні механізми захисту прав і свобод людини — це сукупність передбачених національним законодавством інструментів і можливостей, які кожна людина може використати для захисту своїх прав. Такі інструменти й можливості загалом передбачені в Конституції України.

Норма права — це загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, чинне в часі і просторі, яке встановлює й охороняє держава.

Охорона праці — це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини в процесі трудової діяльності.

Підзаконний нормативно-правовий акт — це документ компетентного органу держави, ухвалений відповідно до закону, на його основі та для його виконання.

Подружжя — дружина і чоловік, які офіційно перебувають у шлюбі.

Покарання — це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Помилування — повне або часткове звільнення засудженої особи від покарання, заміна покарання або невідбутої його частини більш м'яким покаранням.

Право власності — право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Право — це система встановлених і охоронюваних державою загальнообов'язкових, формально визначених норм загального характеру, що регулюють суспільні відносини.

Правова держава — це тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина й держави.

Правова поведінка — це соціально значуща (корисна або шкідлива) поведінка, яка тягне за собою певні юридичні наслідки, зовні проявляється у формі діяння (дії або бездіяльності), має свідомий та вольовий характер.

Правовий інститут — це виокремлена група норм права, які регулюють певну сторону суспільних відносин.

Правовий статус особи — це юридично закріплене становище особи в державі й суспільстві, яке характеризує її зв'язки з державою та суспільством у різних сферах життєдіяльності.

Правовідносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами права, учасники яких є носіями суб'єктивних юридичних прав та обов'язків.

Правознавство (або юриспруденція) — це наука, що вивчає право як особливу систему соціальних норм, а також державу як організацію політичної влади.

Правопорушення — це протиправне, суспільно шкідливе / небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом правопорушення, що має наслідком юридичну відповідальність.

Правосуб'єктність — це передбачена нормами права здатність особи (фізичної або юридичної) бути учасником правовідносин.

Правочин — дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Працівник — особа, яка працює на підприємстві, в організації, установі та виконує обов'язки або функції згідно з трудовим договором (контрактом).

Публічна адміністрація — це сукупність державних і недержавних суб'єктів публічної влади, діяльність яких спрямована на реалізацію законів, інших нормативно-правових актів шляхом прийняття адміністративних рішень та надання встановлених адміністративних послуг.

Рівність (справедлива рівність) — це забезпечення однакових для всіх умов здійснення особистої свободи; включає рівність прав, свобод та обов'язків громадян; рівність перед законом; рівність перед судом.

Роботодавець — власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, незалежно від форм власності, виду діяльності, господарювання, і фізична особа, яка використовує найману працю.

Свобода людини — це сфера її автономії від держави, влади, інших громадян, спроможність діяти відповідно до своїх інтересів і мети.

Свобода — можливість власного незалежного вибору варіанту поведінки в межах закону.

Сім'я — первинний та основний осередок суспільства; сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Склад правопорушення — сукупність передбачених законом ознак (об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона) протиправного суспільно шкідливого / небезпечного діяння, за вчинення якого винувата особа несе юридичну відповідальність.

Спадкодавець — фізична особа, яка померла та мала права і обов'язки, що можуть бути передані у спадщину.
Спадкування — перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).
Справедливість — неупереджене ставлення до всіх, повага до прав кожного.
Судимість — правовий стан особи, який виникає через засудження її судом до конкретної міри покарання за вчинений нею злочин.
Суспільна відповідальність — це виконання професійних обов'язків з урахуванням інтересів суспільства й вимог правової системи.
Трудовий договір — це угода, за якою працівник зобов'язується виконувати певну роботу, а роботодавець — забезпечувати умови праці, виплачувати заробітну плату й гарантувати соціальні права, передбачені законодавством.
Уповноважений Верховної Ради з прав людини — це посадова особа, яка здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції.
Функції права — це основні напрями впливу права на суспільні відносини, свідомість і поведінку людей, що виражають роль та призначення права у суспільстві й державі.
Цивільна дієздатність — здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, створювати для себе цивільні обов'язки і самостійно їх виконувати, а також нести відповідальність у разі їх невиконання (деліктоздатність).
Цивільна правоздатність — здатність особи мати цивільні права та обов'язки.
Цивільна правосуб'єктність — здатність особи бути учасником цивільних відносин, тобто носієм визначених суб'єктивних цивільних прав та обов'язків.
Шлюб — сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану.
Юридична відповідальність — особливий вид відповідальності, що настає за порушення норм права, передбачає державний примус, застосовується виключно державою в порядку, чітко визначеному законом.
Юридичні факти — це конкретні життєві обставини, які визнані законом і спричиняють виникнення, зміну або припинення правових відносин.

ЗМІСТ

Вступ 4
§ 1 Цінність права для людини, суспільства, держави 4

Розділ 1. Право в житті людини, суспільства та держави 12

§ 2–3 Право: регулювання й захист суспільного буття 13
§ 4 Правові відносини: коли право вступає в дію 23
§ 5-6 Правопорушення. Юридична відповідальність 30

Розділ 2. Конституційний лад України. Правовий статус людини і громадянина 41

§ 7 Конституція та засади конституційного ладу України. . . . 42
§ 8 Система органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні. 51
§ 9 Громадянство України: фундамент наших прав, свобод і обов'язків. 58
§ 10 Обмеження й захист прав і свобод людини та громадянина в Україні 67

Розділ 3. Правове регулювання правовідносин 78

§ 11–12 Правове регулювання цивільних відносин 79
§ 13 Правове регулювання сімейних відносин 92
§ 14 Правове регулювання трудових відносин 105
§ 15 Адміністративні відносини та їх правове регулювання . . . 116
§ 16 Кримінально-правові відносини: підстави виникнення та особливості реалізації 125

Підсумковий проєкт«світ правничих професій: від закону до реальності» 135
Словник юридичних термінів 139